

مقاله پژوهشی: آسیب‌شناسی بیداری اسلامی در کشورهای مصر، تونس و لیبی

رضا امیری مقدم، امیر هوشنگ خادم‌دقیق، بهمن رحیمی^۳

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۱۰/۱۰

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۰۳/۱۳

چکیده

جریان بیداری اسلامی خیزشی مردمی است که از دو قرن پیش تاکنون، روحی تازه به کالبد جهان اسلام دمیده و دوره‌ای نو را با محوریت معنویت در جهان مادی‌گرا آغاز کرده است. جریانی که با اندیشه اصلاح‌گران مسلمان قوت گرفت و عرصه عمل را در مقابله با سران مرتجع عرب و حکومت‌های استکباری با شعله‌های بیدارگری، استقلال‌طلبی، آزادی‌خواهی و هویت‌جویی انقلاب اسلامی ایران درنوردید.

این مقاله با هدف شناخت عوامل بروز آسیب‌مترتب بر روند بیداری اسلامی در کشورهای تونس، مصر و لیبی به روش آمیخته (موردی زمینه‌ای / کلان‌نگر - جزء‌نگر) با رویکرد تبیینی - اکتشافی در قلمرو زمانی این خیزش‌ها بازه زمانی ۱۷ دسامبر ۲۰۱۰ (۲۷ آذرماه ۱۳۸۹ تاکنون) از طریق به‌کارگیری آمارهای توصیفی - استنباطی (تحلیل عاملی) در یک جامعه آماری ۴۰ نفره در جهت پاسخگویی به این سؤال که عوامل بروز آسیب بر روند بیداری اسلامی در کشورهای تونس، مصر و لیبی چیست؟ انجام شده که ماحصل آن تبیین مهم‌ترین عوامل انحراف، انفعال و آسیب در روند بیداری اسلامی در سه کشور مذکور به شرح ذیل بوده است:

مهم‌ترین عوامل آسیب‌زا مترتب بر روند بیداری اسلامی در کشور تونس به ترتیب اولویت مشتمل بر سیاسی، ایدئولوژی، سطح فرامنطقه‌ای، سطح منطقه‌ای، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، نظامی و امنیتی است.

مهم‌ترین عوامل آسیب‌زا مترتب بر روند بیداری اسلامی در کشور مصر به ترتیب اولویت مشتمل بر نظامی و امنیتی، ایدئولوژی، سیاسی، اقتصادی، سطح منطقه‌ای، اجتماعی و فرهنگی و سطح فرامنطقه‌ای است.

مهم‌ترین عوامل آسیب‌زا مترتب بر روند بیداری اسلامی در کشور لیبی: سطح فرامنطقه‌ای، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی، ایدئولوژی، نظامی و امنیتی، سطح منطقه‌ای و اقتصادی است.

کلیدواژه‌ها: آسیب‌شناسی، بیداری اسلامی، مصر، تونس و لیبی.

۱. دکترای امنیت ملی - عضو هیئت علمی دانشگاه عالی دفاع ملی.

۲. دانش‌آموخته دکترای امنیت ملی دانا و مدرس دانشگاه علوم و فنون شهید ستاری.

۳. دانش‌آموخته دکترای امنیت ملی دانا و مدرس دانشگاه. (shahidhojat@gmail.com).

مقدمه

جریان بیداری اسلامی خیزشی مردمی است که از دو قرن پیش تاکنون، روحی تازه به کالبد جهان اسلام دمیده و دوره‌ای نو را با محوریت معنویت در جهان مادی گرا آغاز کرده است. جریانی که با اندیشه اصلاح‌گران مسلمان قوت گرفت و عرصه عمل را در مقابله با حکومت‌های استکباری با شعله‌های بیدارگری، استقلال‌طلبی، آزادی‌خواهی و هویت‌جویی انقلاب اسلامی ایران درنوردید. درواقع، تحولات بیداری اسلامی به‌عنوان عطیه الهی برای جهان اسلام، موجب رها شدن ظرفیت‌های ذخیره‌شده مردمی در منطقه یادشده به‌ویژه در کشورهای تونس، مصر و لیبی که از موقعیت ژئواستراتژیک و ژئوپلیتیک برخوردار هستند، گردیده است. اقدام محمد بن بوعزیزی دست‌فروش تونسی، در ۱۷ دسامبر ۲۰۱۰ (۲۷ آذرماه ۱۳۸۹)، در به آتش کشیدن خود در اعتراض به توقیف کالاهایش و تحقیری که مأمور زن شهرداری به او روا داشته بود، تبدیل به جرقه‌ای برای آغاز خیزش مردمی در تونس شد که در ادامه، به حکومت ۲۳ ساله زین‌العابدین بن علی بر این کشور پایان بخشید و موج بیداری نوین اسلامی را در جهان عرب رقم زد.

در پی خیزش مردم تونس و فرار بن علی، اعتراضات در مصر شکل جدیدی به خود گرفت. جنبش اعتراضی مردم مصر با الهام از رویدادهای تونس، از روز ۲۵ ژانویه ۲۰۱۱ و با فراخوان تجمع اعتراضی گروه جوانان حامی دموکراسی به نام جنبش ۶ آوریل در فیس‌بوک، آغاز شد و تا ۱۸ روز بعد؛ یعنی ۱۱ فوریه ۲۰۱۱ (۲۲ بهمن ۱۳۸۹) و در پی استعفای حسنی مبارک، به مهم‌ترین و اساسی‌ترین خواسته خود که برکناری مبارک از سریر قدرت بود، دست یافت.

در لیبی هم با ساقط شدن حکومت معمر قذافی در ۲۸ مهر ۱۳۹۰، این انتظار وجود داشت که مردم این کشور طعم حاکمیت قانون و مشارکت در حاکمیت پس از ۴۲ سال تحمل حکومتی که فاقد این دو ویژگی بود را بچشند اما شرایط حدود یک‌ساله قبل از سقوط قذافی به شکل هرج‌ومرج‌های فراوان و دولت‌هایی چندماهه و تجزیه‌شده درآمد.

بحث آسیب‌شناسی در نهضت‌ها، یکی از مباحث جدی و تعیین‌کننده است. در تاریخ بسیاری از نهضت‌ها و انقلاب‌ها دیده می‌شود که انقلابیون در گام‌های اولیه با موفقیت موانع را از سر راه برمی‌دارند. ولی در تحقق اهداف انقلاب ناکام می‌مانند. این ناکامی، محصول عواملی است که باعث کندی حرکت نهضت و انقلاب شده و تحقق اهداف آن را به تأخیر می‌اندازد؛ این عوامل را ما «آسیب» می‌نامیم. هر نهضت یا انقلابی که توانست با آسیب‌ها به گونه‌ای صحیح مقابله کند و ریشه‌های فاسد آن را بخشکاند، تداوم یافت و تا مراحل نهایی تکامل پیش رفت و هر انقلابی که در تارهای عنکبوتی آفات و آسیب‌ها اسیر شد و نتوانست آسیب‌ها را شناسایی کرده و از سر راه بردارد، به تدریج از اهداف انقلابی و از ارزش‌های تکاملی دور شده و کارش به سقوط و شکست انجامید. بدون تردید، شناخت ضعف‌ها و آسیب‌های قطعی یا احتمالی یک انقلاب، می‌تواند مقدمه‌ای برای چاره‌اندیشی و علاج باشد و آسیب‌شناسی بیداری اسلامی، از این جهت، ضروری است.

مقام معظم رهبری^(مدظله‌العالی) در اولین اجلاس بیداری اسلامی در شهریور سال ۱۳۹۰ در رابطه با ضرورت شناخت خطرات و آسیب‌های پیش روی بیداری اسلامی فرمودند: «نخست باید تأکید کنم که خطر هست، ولی راه مصونیت از آن نیز هست. توجه به خطر نباید ملت‌ها را بترساند. بگذارید دشمنانتان از شما بترسند، خطرها را باید شناخت تا در مواجهه با آن حیرت و تردید پیش نیاید و چاره و علاج شناخته‌شده باشد. ما با این خطرها پس از پیروزی انقلاب اسلامی روبه‌رو شدیم و آن‌ها را شناختیم و تجربه کردیم و به خواست خدا و رهبری امام خمینی^(ره) و بصیرت و فداکاری مردمان از بیشتر آن‌ها به سلامت گذشتیم، البته توطئه‌ها از سوی دشمن و عزم راسخ از سوی ملت همچنان ادامه دارد».

بنابراین اهمیت (دستاوردهای) این تحقیق با رویکرد ایجابی و نگاهی علمی به شرح زیر قابل بیان است:

۱. شناخت نقاط قوت و فرصت این خیزش‌های سه‌گانه؛
۲. شناخت نقاط ضعف و تهدیدات این خیزش‌ها و دلایل عدم موفقیت آن‌ها، در راستای تبیین آسیب‌های مترتب بر آن‌ها؛

۳. کمک به جلوگیری از انحراف و آسیب در خیزش‌های مردمی سایر کشورها و مصون‌سازی خیزش‌های مشابه در مقابل آسیب‌های پیش‌رو؛

۴. کمک به نخبگان جهان اسلام در تحلیل درست و واقعی تحولات سیاسی کشورهای مسلمان به‌ویژه تحولات سه کشور مورد مطالعه به‌منظور برون‌رفت از وضعیت پدیدآمده، تداوم خیزش‌ها در مسیر و اهداف اصلی آن و همچنین کمک به ترسیم چشم‌انداز و افق مطلوب آینده؛

۵. ارتقاء دانش مدیران راهبردی کشور در هدایت صحیح جریان بیداری اسلامی در کشورهای مورد مطالعه و ضرورت آن با رویکرد سلبی و نگاه عملی به شرح زیر است:

۱) عدم امکان معرفی الگوی انقلابی مناسب برای دیگر ملت‌ها منطبق با الگوی انقلاب اسلامی ایران؛

۲) عدم ایجاد توانایی در شناخت و مدیریت آسیب‌های محتمل برای دیگر خیزش‌های مردمی - اسلامی در دیگر کشورهای جهان به‌ویژه جهان اسلام؛

۳) ناشناخته ماندن علل و عوامل بروز انحراف و آسیب‌های مترتب بر خیزش‌های مردمی در سه کشور یادشده.

۴) فراهم نشدن فضای علمی و پژوهشی مناسب برای شناخت و تحلیل واقعی تحولات سیاسی کشورهای مورد مطالعه.

۵) ضرورت شناخت خطرات پیش‌روی بیداری اسلامی برای جلوگیری از حیرت و تردید در مواجهه با این خطرات.

۶) ناشناخته ماندن راه‌های علاج خطرات و آسیب‌های پیش‌رو در صورت عدم انجام آسیب‌شناسی مناسب در این رابطه.

از این‌رو، مسئله اصلی تحقیق این است که چه چالش‌ها و آسیب‌های عمده‌ای موجب گردید حرکت بیداری اسلامی در سه کشور یادشده با وجود نقاط قوتی چون برخورداری از عقبه مردمی فراگیر متکی بر مبانی اعتقادی و تاریخی، پیش‌رو داشتن تجارب ارزشمند

انقلاب اسلامی و جبهه مقاومت، پیروزی‌های نسبتاً کم‌هزینه و سریع، غافلگیری و سردرگمی جبهه مقابل، به انحراف کشیده شده و به نقطه اوج و هدف اصلی خود که همان دگرگونی بنیادین در ساختار قدرت حاکم در این کشورها بود نائل نشود؛ بنابراین در این مقاله محققین درصدد هستند با هدف شناخت عوامل مشترک بروز آسیب‌های مُترتب بر روند بیداری اسلامی در کشورهای تونس، مصر و لیبی به این سؤال پاسخ دهند که وجه اشتراک عوامل آسیب‌زا بر روند بیداری اسلامی در سه کشور مطروحه چه بوده است.

پیشینه تحقیق

مبانی نظری بیداری اسلامی در قرن اخیر (بتول یوسفی، ۱۳۹۱)؛ نشر نهضت نرم‌افزاری وابسته به انتشارات انقلاب اسلامی (مؤسسه پژوهشی فرهنگی انقلاب اسلامی): در این تحقیق ابتدا چیستی بیداری اسلامی بررسی گردید و پدیده‌ای که تلاش در احیای هویت اسلامی دارد فرض گرفته شد و سپس با بررسی ادوار تاریخی جهان اسلام، بیداری اسلامی مرحله ابتدایی از احیای تمدن اسلامی به شمار می‌رود، سپس به بررسی این جریان در جهان اهل سنت پرداخته که با توجه به محوریت متفکران اهل سنت در پیدایش و تداوم این جریان به تحلیل مبانی نظری بیداری اسلامی در اندیشه تعدادی از متفکران پرداخته شد، این متفکران با نگاه به وضع کشورهای اسلامی و عقب‌ماندگی و عقب‌داشته‌ن ممالکشان در عرصه‌های مختلف با یک درد مشترک در پی چاره افتاده که درنهایت همگی اسلام را چاره‌نهایی دانسته‌اند. با ظهور امام خمینی^(ره) در عرصه جهانی موج جدید بیداری اسلامی آغاز شد. با بررسی اندیشه‌های امام خمینی^(ره) اصول کلی بیداری اسلامی؛ توجه به جامعیت اسلام، بیداری ملت‌ها، وحدت مسلمانان، بهره‌گیری از منابع و امکانات و بسیج جهانی مسلمین و صدور انقلاب ذکر شده است. درنهایت این تحقیق نیز جریان بیداری اسلامی از منظر مقام معظم رهبری را مورد بررسی قرار می‌دهد. ایشان بیداری اسلامی را یک فرهنگ جدید، یک فکر جدید و یک مسیر جدید برای بشریت می‌داند که این جریان بر اثر بیداری جهان اسلام پس از چند قرن انحطاط با تلاش در جهت احیای هویت اسلامی به وجود آمده است.

آسیب‌شناسی جریان موسوم به بیداری اسلامی، (حسین دارابی، ۱۳۹۳)؛ دانشگاه شیراز - دانشکده حقوق و علوم سیاسی: این رساله به بررسی علل پیدایش خیزش‌های مردمی کشورهای عربی و بررسی آسیب‌ها و چالش‌های پیش‌روی این کشورها (تونس، مصر، لیبی، یمن و بحرین) می‌پردازد. از مهم‌ترین چالش‌های پیش‌روی این کشورها می‌توان به تأثیر دخالت قدرت‌های خارجی به لحاظ اقتصادی و سیاسی، ضعف در نهادسازی پس از انقلاب و فقدان اجماع نخبگان و ضعف عملکردی آن‌ها در نظام سیاسی نوین، دیکتاتوری و خفقان سیاسی و ... اشاره کرد. در ادامه تأثیر مؤلفه بحران اقتصاد جهانی، کاهش ورود سرمایه به کشورهای بحران‌زده اروپایی به خصوص اروپای شرقی و جاری شدن سرمایه‌های قدرت‌های نوظهور از قبیل چین، برزیل و هندوستان به سمت خاورمیانه را قبل از این انقلاب‌ها شاهد هستیم.

نسبت انقلاب اسلامی و بیداری اسلامی در تونس و مصر، (هادی ابراهیمی کیاپی، ۱۳۹۳)؛ دانشگاه علامه طباطبایی - دانشکده حقوق و علوم سیاسی: این رساله در پاسخ به چرایی و چگونگی نسبت انقلاب اسلامی با تحولات بیداری اسلامی منطقه (تونس و مصر)، به قابلیت دسترسی و اعتبار دال‌های گفتمانی انقلاب اسلامی برای انقلابیون تونس و مصر و از این‌رو، قابلیت پخش آن‌ها به صورت سلسله‌مراتبی استناد جسته است.

علل و عوامل بیداری اسلامی در خاورمیانه و شمال آفریقا (مطالعه موردی تونس، مصر، لیبی و یمن)، (دهقانی فیروزآبادی، سید جلال؛ محسنی، سجاد، ۱۳۹۴)؛ عوامل مؤثر بر تحولات اخیر خاورمیانه را می‌توان از زوایای متعددی مورد توجه قرار داد، به صورتی که می‌توان به عوامل ساختاری جهانی در چارچوب فشارهای بین‌المللی برای همسان‌سازی این کشورها و نقش انقلاب اسلامی به متغیرهای داخلی در چارچوب شکاف‌ها و اختلافات جمعیتی، قومی و مذهبی توجه داشت. در این پژوهش سعی می‌شود تا متغیرهای فوق در کشورهای تونس، مصر، لیبی و یمن مورد توجه قرار گیرد. در واقع این مقاله در پی پاسخگویی به این سؤال است که مهم‌ترین متغیرهای تأثیرگذار بر تحولات خاورمیانه و شمال آفریقا کدام‌اند؟ پژوهش حاضر تلاش می‌کند تا در چارچوب یکی از رهیافت‌های نظری چندعاملی انقلاب، به تبیین

روشنمد علل و عوامل این تحولات بپردازد. پاسخ موقت به این سؤال به‌عنوان فرضیه آن است که مهم‌ترین عوامل تأثیرگذار بر تحولات خاورمیانه و شمال آفریقا متغیرهای ملی؛ شامل توسعه وابسته، دولت سرکوبگر و شخصی، زوال اقتصادی، شکاف اقتصادی، شکاف مذهبی و قومی و شکاف سنی و جنسی و متغیرهای بین‌المللی؛ شامل نفوذپذیری در برابر تبلیغات رسانه‌ای، نقش سازمان ملل متحد و ایالات متحده آمریکا در فرایند افزایش فشار و تأثیرپذیری از انقلاب اسلامی هستند.

ادبیات تحقیق

۱. بیداری

بیداری از واژگان فارسی است؛ یعنی کسی که در خواب نباشد، آگاه، هوشیار و متنبه؛ این واژه (بیداری) مرادف کلمه «یقظه»: به معنای بیدار شدن از خواب و در مقابل غفلت است. «یقظه»، «بصیرت» است که در عرف عام به حالتی اطلاق می‌شود که قدرت درک و انتخاب را به انسان می‌دهد. از این‌رو این واژه گاهی ناظر به بیداری ظاهری است و گاهی به بیداری باطنی (فرهنگ معین، ذیل واژه «بیداری» و فرهنگ راندال‌طالب).

۲. بیداری اسلامی

درباره مفهوم بیداری اسلامی، در بین اندیشمندان و پژوهشگران، تعاریف مختلفی بیان شده است. «بیداری اسلامی» نوعی هم‌پوشانی مفهومی با مقوله‌هایی؛ مانند اصلاح دینی، احیای دینی، اسلامی‌گرایی و مانند آن دارد و در زبان عربی معاصر نیز با تعبیر گوناگونی؛ مانند (الْصُّحُوَّةُ الْإِسْلَامِيَّةُ)، (الْبَعْثُ الْإِسْلَامِي)، (الْتَبَاؤُ الْإِسْلَامِي)، (الْحَرَكَةُ الْإِسْلَامِيَّةُ) و سرانجام (الْيَقْظَةُ الْإِسْلَامِيَّةُ) و یا در پیوند با برخی از این مفاهیم از آن یاد شده است (الویری، ۱۳۹۰: ۲۱۷).
مقام معظم رهبری در تبیین مفهوم بیداری اسلامی فرمودند: «بیداری اسلامی، یعنی حالت برانگیختگی و آگاهی‌ای که اکنون به تحولی بزرگ در میان ملت‌های این منطقه انجامیده و قیام‌ها و انقلاب‌هایی را پدید آورده که هرگز در محاسبه شیاطین مسلط منطقه‌ای و بین‌المللی

نمی‌گنجید؛ خیزش‌های عظیمی که حصارهای استبداد و استکبار را ویران و قوای نگهبان آن‌ها را مغلوب و مقهور ساخته است...» (بیانات معظم‌له در اجلاس بین‌المللی بیداری اسلامی ۱۳۹۰/۰۶/۲۶).

۲-۱. بیداری اسلامی در اندیشه‌های امام خمینی^(ره)

امام خمینی^(ره) برای نخستین بار توانست گفتمان بیداری اسلامی را تبدیل به «عمل سیاسی» کرده و نه تنها آن را وارد حوزه عمل همه توده‌های مسلمان، بلکه وارد خاطر جمعی همه مستضعفان جهان کند. مؤلفه‌های کلیدی گفتمان اسلام امام خمینی^(ره)، شعائر اسلامی و اصول مشترک مسلمانان است که در قالب کلمه وحدت اسلامی جمع شده و در قالب بیداری اسلامی خود را متجلی کرده است که مؤلفه‌های بیداری اسلامی از دیدگاه حضرت امام خمینی^(ره) به شرح ذیل است:

الف. ضرورت بیداری ملت‌ها

«باید با ملت‌ها در میان گذاشت؛ همان‌طوری که در ایران، ملت ایران بود که فاجعه‌ای که برای اسلام به دست آمریکا و سرسپردگان او که رژیم منحوس پهلوی است پیش می‌آمد، همین جوان‌های ایران بودند و همین ملت ایران بود و همین ارتش ایران بود و همین نیروهای دریایی و هوایی و زمینی ایران بود و همین سپاه پاسداران ایران بود و همین جوان‌های بسیج و عشایر ایران بودند که وظیفه‌شان را فهمیدند، بیدار شدند و با هم مشت‌ها را گره کردند و با مشت، تانک‌ها را از صحنه بیرون کردند. تا ملت‌ها یک چنین بیداری پیدا نکنند و تا ملت‌ها یک همچو انسجامی پیدا نکنند، باید بدانند که محکوم به حکومت‌های فاسد و محکوم به آمریکای جنایتکار و سایر ابرقدرت‌ها هستند. با داشتن آن همه ذخایر، آن همه امکانات» (امام خمینی، ج ۱۶: ۳۲۵).

ب. قیام همه‌جانبه در مقابل استبداد

حضرت امام^(ره) معتقد است علت اصلی نابودی و شکست ملت‌ها و دولت‌های اسلامی در مقابل دولت‌های مستکبر، عدم قیام همه‌جانبه قشرهای مختلف است که همین

امر باعث از بین رفتن شرافت و ارزش‌های انسانی آنان خواهد شد؛ «اگر امروز قشرهای مختلف ملت‌ها، از علمای دینی تا گویندگان و نویسندگان و روشن‌بینان متعهد، قیام همه‌جانبه نکنند و با بیدار کردن توده‌های عظیم انسانی اسلامی به دادِ کشورها و ملت‌های تحت ستم نرسند، کشورهايشان بی‌شک به نابودی و وابستگی همه‌جانبه بیشتر و بیشتر خواهد کشید و غارتگران ملحد شرقی و بدتر از آنان ملحد غربی ریشه حیات آنان را می‌مکند و شرافت و ارزش‌های انسانی آنان را به باد فنا می‌سپارند» (همان، ج ۱۹: ۳۲۴).

ب. دشمن‌شناسی و دشمن‌ستیزی اصلِ راهبردی

یکی از ویژگی‌های برجسته امام خمینی^(ع) برخورداري از بینش عمیق نسبت به دشمن و شگردهای آن و توصیه مردم به هوشیاری در برابر توطئه‌هاست. انقلاب اسلامی به دلیل ماهیت استکبارستیزی خود و آسیب‌رسانی جدی به منافع آمریکا در ایران و منطقه، مورد دشمنی آمریکا قرار گرفته است. ملت مسلمان ایران با درک عمیق این خصومت توانسته است نقشه‌های شوم آمریکا را در هر مرحله با شکست قرین سازد. لذا هرگونه سعی و تلاش در جهت تخریب این باور، راه نفوذ دشمن را هموار می‌سازد و در جهت تهدید امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران ارزیابی می‌شود. بررسی اهداف بلندمدت امام در راستای عزت مسلمین جهان نشان می‌دهد که دشمنی استکبار جهانی دقیقاً ناشی از ضربات مهلکی است که از انقلاب اسلامی دریافت کرده است. از همین رو امام خمینی^(ع) آن را یک تکلیف شرعی می‌داند و همواره بر آن تأکید می‌کند: «کشورهای اسلامی و مستضعفان جهان، قدرت اسلامی خود را بیابند و از عربده‌های شرق و غرب و وابستگان و تفاله‌های آنان نهراسند و با اعتماد به خداوند تعالی و اتکا به قدرت اسلام و ایمان پیاخیزند و دست جنایتکاران را از کشورهای خود کوتاه نمایند» (امام خمینی، ج ۲۱: ۲۱۲).

ت. شکست‌ناپذیری در مقابل دولت‌های استعماری

امروز ایران اسلامی به برکت ایمان قوی و تعهد به اسلام و تحول عظیمی که در اقبال مختلف حاصل شده است، دست شرق و غرب و انگل‌های منحرف را از کشور خود کوتاه

و به هیچ قدرتی اجازه نمی‌دهد کوچک‌ترین دخالتی در کشور اسلامی ایران نماید و این خود حجت قاطعی است برای مسلمانان و مظلومان جهان که به خواست ملت‌ها کسی نمی‌تواند دست تجاوز دراز کند و با آن مخالفت نماید و ملتی که بین ذلت و شهادت، دومی را انتخاب نموده است شکست‌پذیر نیست (امام خمینی، ج ۱۹: ۳۴۲).

ث. الگوهای مقاومت و پایداری در بیداری اسلامی

ای مسلمانان در همه بلاد و اقطار عالم بپاخیزید! و ای علمای اعلام جهان اسلام به داد اسلام و بلاد مسلمین و مسلمانان برسید! و در هر گوشه و کنار، همچون ملت ایران و دولت آن و علما و بزرگان این سامان، دست رد به سینه ستمکاران غرب و شرق زنید و عمال و کارشناسان دروغین و مستشاران نفت‌خوار آنان را از بلاد خود بیرون بریزید و همچون سلحشوران ایران، شهادت را بر ذلت و شرف اسلام و انسانی را بر رفاه و عیش چندروزه توأم با خواری و شرمساری ترجیح داده و در میدان نبرد سیاسی و نظامی بر آنان چیره شوید و از هیاهوی تبلیغاتی آنان باک نداشته باشید که خداوند تعالی با شماست. «إِنَّ تَنْصُرُوا اللَّهَ يَنْصُرْكُمْ وَ يَثْبِتْ أَقْدَامَكُمْ» (امام خمینی، ج ۱۹: ۲۹).

ج. حمایت همه جانبه از بیداری اسلامی

با توجه به اینکه قاموس حرکت حضرت امام(ره)، انجام وظیفه در راستای فرمان‌های الهی است، لذا این اندیشه، محدود به زمان و مکان خاصی نیست. حضرت امام می‌فرمایند: «از همه‌ی کشورهای زیر سلطه برای به دست آوردن آزادی و استقلال، کاملاً پشتیبانی می‌نماییم و به آنان صریحاً می‌گوییم که حق گرفتنی است، قیام کنید و ابرقدرت‌ها را از صحنه تاریخ و روزگار براندازید. من بارها گفته‌ام و هم‌اکنون هشدار می‌دهم که اگر شرق ستم‌کشیده و آفریقا به خودشان متکی نباشند تا ابد گرفتارند» (پیام حضرت امام به مناسبت سالروز پیروزی انقلاب ۱۳۵۸/۱۱/۲۲).

۲-۲. بیداری اسلامی و ریشه‌های آن از نگاه مقام معظم رهبری (مدظله‌العالی)

بیداری اسلامی در اندیشه سیاسی حضرت آیت‌الله خامنه‌ای (مدظله‌العالی) مفهومی جدید محسوب نمی‌گردد و ماحصل تحولات اخیر نیست، معظم‌له پیش از این در سخنان خود بارها این واژه را تکرار کرده‌اند. بیداری اسلامی به صورت موجز و مختصر در نگاه مقام معظم رهبری عبارت است از: ایجاد یک حالت برانگیختگی و آگاهی‌ای در امت اسلامی که به تحولات و دگرگونی‌های بیرونی منجر می‌شود. در نگاه ایشان سخن از بیداری اسلامی سخن از یک مفهوم نامشخص و مبهم و قابل تأویل و تفسیر نیست؛ بلکه این مفهوم به معنای یک واقعیت خارجی مشهود و محسوس است که فضا را انباشته و قیام‌ها و انقلاب‌های بزرگی را پدید آورده و مهره‌های خطرناکی از جبهه دشمن را ساقط کرده و از صحنه بیرون رانده است (امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی)، اجلاس بین‌المللی بیداری اسلامی ۱۳۹۰/۶/۲۶).

۲-۲-۱. عوامل درون‌زای بیداری اسلامی

الف. شکست الگوهای غیر اسلامی و رشد اسلام‌خواهی

مقام معظم رهبری (مدظله‌العالی) در خصوص شکست الگوهای مادی و جایگزینی اسلام به جای آن‌ها می‌فرمایند: «همچنان که تحولات دهه ۵۰ و ۶۰ میلادی در تعدادی از این کشورهایی که به رژیم‌های غالباً متمایل به تفکرات و ایدئولوژی‌های مادی منتهی شد و به اقتضای طبیعت خود پس از چندی در دام قدرت‌های استکباری و استعماری غرب گرفتار آمد، تجربه‌های درس‌آموزی هستند که سهم وافری در شکل دادن به اندیشه عمومی و عمق کنونی دنیای اسلام دارند» (امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی)، بیانات در اجلاس بین‌المللی بیداری اسلامی ۱۳۹۰/۶/۲۶).

مقام معظم رهبری پیرامون گرایش‌های اسلامی و ناامیدی از الگوهای مادی در دنیای اسلام می‌فرمایند: «امروز روشنفکران دنیای اسلام، دل‌زده از سوسیالیسم و مکاتب غربی به سمت اسلام گرایش پیدا کرده‌اند و... علاج دردهای بشریت را از اسلام می‌طلبند» (امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی)، بیانات در دیدار با کارگزاران نظام و قشرهای مختلف مردم ۱۳۸۴/۶/۱۱).

ب. احساس سرخوردگی، تحقیر تاریخی و بازگشت به هویت اسلامی

رهبر معظم انقلاب یکی از علل عمده قیام ملت‌های منطقه را احساس سرخوردگی و تحقیری می‌داند که توسط استعمارگران و حکومت‌های دست‌نشانده بر آن‌ها تحمیل شده است، ایشان در این باره می‌فرمایند: در طول سالیان متمادی دشمنان و مستکبران و اشغالگران و مداخله‌گران، ملت‌ها را استثمار کردند، در عین حال آن‌ها را تحقیر و ذلیل کردند، ملت‌های مظلوم به دنبال کرامت خود هستند (امام خامنه‌ای^(مدظله‌العالی))، بیانات در دیدار با مسئولین نظام در عید مبعث ۱۳۹۰/۴/۹، آن چیزی که مردم را به صحنه کشاند، به صورت واضحی مسئله عزت و کرامت انسانی آن‌ها بود (امام خامنه‌ای^(مدظله‌العالی))، بیانات در حرم مطهر رضوی ۱۳۹۰/۱/۱. به همین دلیل معظم‌له قیام مردم مصر را دفاع این ملت از کرامت خود می‌داند (امام خامنه‌ای^(مدظله‌العالی))، خطبه نماز جمعه (خطبه عربی، خطاب به ملت‌های منطقه) ۱۳۸۹/۱۱/۱۵.

مقام معظم رهبری با اشاره به تاریخ طولانی استبداد و استعمار در کشورهای منطقه، این مسئله را چنین تبیین می‌کنند: ما معتقدیم حرکت‌هایی که امروز در بعضی از کشورهای اسلامی مشاهده می‌شود، عکس‌العمل و واکنش ملت‌هاست به تحقیر طولانی که قدرت‌های استکباری به این‌ها روا داشته‌اند (امام خامنه‌ای^(مدظله‌العالی))، بیانات در دیدار با مسئولان نظام در روز میلاد پیامبر اکرم اسلام (ص) ۱۳۸۹/۱۲/۲، منطقه خاورمیانه و شمال آفریقا در دورانی طولانی و بیش از یک قرن به دست دولت‌های غربی و فرانسه و دیگران و سپس به دست آمریکا استثمار و اشغال و تحقیر شدند (امام خامنه‌ای^(مدظله‌العالی))، پیام به کنگره عظیم حج ۱۳۸۷/۹/۵، لذا عامل اصلی این حرکت عظیم مردم، احساس تحقیری است که در آن‌ها از وضعیت سران خود به وجود آمده است، مردم تحقیر شدند و احساس کردند که به آن‌ها توهین شده است (امام خامنه‌ای^(مدظله‌العالی))، خطبه‌های نماز جمعه ۱۳۸۹/۱۱/۱۵.

به همین لحاظ هرگونه تحلیلی از منطقه خاورمیانه و شمال آفریقا به دلیل برخورداری این منطقه از سابقه فرهنگی - تمدنی و اهمیت مسئله هویت و مذهب، بدون لحاظ داشتن بُعد تمدنی - تاریخی و دینی نارسا خواهد بود. مقام معظم رهبری با عنایت به همین مؤلفه‌ها، بنیاد و معنای حرکت مردم منطقه را حرکتی در مسیر هویت، کرامت و عزت برمی‌شمارند (امام خامنه‌ای^(مدظله‌العالی))، بیانات در دیدار با مسئولان نظام در روز عید مبعث ۱۳۹۰/۴/۹.

پ. تلاش شخصیت‌های بزرگ فکری جهادی و جریان‌ساز اسلامی

مقام معظم رهبری حضور شخصیت‌های فکری و جهادی بزرگ و جریان‌ساز اسلامی در مصر، عراق، ایران، هند و کشورهای دیگری از آسیا و آفریقا در صد و پنجاه سال اخیر را پیش‌زمینه‌های وضع کنونی دنیای اسلام می‌دانند (امام خامنه‌ای^(مدظله‌العالی)، بیانات در اجلاس بین‌المللی بیداری اسلامی ۱۳۹۰/۶/۲۶).

ایشان علت قیام و خیزش اسلامی مصر و نقش تأثیرگذار این کشور در بیداری اسلامی را وجود شخصیت‌های فکری، فرهنگی و جهادی مصری می‌دانند. رهبر معظم انقلاب وجود متفکران، مبارزان و بیدارگران اسلامی را در قرن گذشته بسترساز بیداری اسلامی و اجرای عملی اصول اسلامی دانسته و می‌فرماید: قرن گذشته - یعنی قرن سیزدهم هجری - قرن فریادگری فریادگران اسلام بود. از اوایل قرن که میرزای شیرازی - مرجع تقلید بزرگ اسلام - در برخورد با کمپانی انگلیسی، آن فتوای قاطع را داد و یک ملت را به حرکت درآورد تا واقعه مشروطیت در ایران تا حرکت‌های اسلامی در هند تا بیداری اسلامی در غرب دنیای اسلام - در خاورمیانه و در منطقه شمال آفریقا - و بزرگانی که سخن گفتند و سید جمال‌الدین‌ها و دیگران، تقریباً قرن فریاد و قرن مبارزات بود و قرن بعد، قرن تجربه است. این قرنی که ما امروز در آن قرار داریم، قرن تجربه است (امام خامنه‌ای^(مدظله‌العالی)، سخنرانی در دیدار با مسئولان نظام و میهمانان خارجی شرکت‌کننده در مراسم دهه فجر در سالروز عید مبعث ۱۳۷۰/۱۱/۱۳).

حضرت آیت‌الله خامنه‌ای^(مدظله‌العالی) با عنایت به اهمیت فوق‌العاده علما، شیوخ و روحانیون در شکل‌دهی، حمایت و هدایت جنبش‌های اسلامی، نقش آن‌ها را در پیشبرد اهداف این جنبش‌ها چنین تبیین می‌کنند: وظیفه عالمان دین، نخبگان سیاسی و نخبگان علمی و دانشگاهی خیلی سنگین است، امروز مردم منطقه احتیاج دارند به هدایت این نخبگان... این‌ها نباید بگذارند دستگاه استکبار با وسایل گوناگونی که دارد، این حرکت عظیم ملت‌ها را مصادره کند، انقلاب مردم را از آن‌ها سرقت کند، باید مراقب باشند (امام خامنه‌ای^(مدظله‌العالی)، بیانات در دیدار با مسئولان نظام در روز میلاد پیامبر اکرم^(ص) ۱۳۸۹/۱۲/۲).

۲-۲-۲. عوامل برونزای بیداری اسلامی

الف. انقلاب اسلامی ایران

مقام معظم رهبری بیشترین تأکید را به تأثیر انقلاب اسلامی به عنوان یکی از اصلی ترین عوامل ریشه‌ای برونزای بیداری اسلامی دارند، ایشان در این مورد می‌فرمایند: «ثبات و استمرار و استقرار نظام جمهوری اسلامی ایران از مهم ترین عواملی بوده است که ملت‌های منطقه و ملت‌های مسلمان را امیدوار کرده و می‌توان گفت نقش مؤثری در ایجاد حرکت عظیم اسلامی منطقه و آزادی و بیداری ایفاء کرده است» (مقام معظم رهبری^(مدظله‌العالی)، بیانات در دیدار با جمعی از دانشجویان ۱۳۹۰/۵/۱۹)، تاکنون نیز حرکت روبه‌جلو نظام اسلامی موجب احیای مجدد اسلام و اراده ملت‌های منطقه شده است. مقام معظم رهبری معتقد است پیروزی انقلاب اسلامی، حکومت جمهوری اسلامی ایران را به الگوی برای جریان‌های اسلام‌خواه مبدل کرده است (امام خامنه‌ای^(مدظله‌العالی)، بیانات در دیدار با جمعی از شعرا ۱۳۹۰/۵/۲۴).

رهبر معظم انقلاب، با عنایت به همین ملاحظات و آنچه در عرصه عمل پس از پیروزی انقلاب اسلامی ایران در منطقه رخ داده است، پیروزی انقلاب اسلامی را عاملی هویت‌بخش برای جامعه اسلامی قلمداد می‌کنند و معتقدند که قیام دولت اسلامی در ایران، امت اسلامی را به هیجان آورده و به آن‌ها اعتماد به نفس بخشیده است (امام خامنه‌ای^(مدظله‌العالی)، بیانات در دیدار با کارگزاران نظام و سفرای کشورهای اسلامی ۱۳۸۴/۲/۶).

پیروزی انقلاب اسلامی، جنبش‌های اسلامی را با یک الگوی زنده معاصر روبه‌رو ساخت و در تقابل تئوری‌های صرف فرهنگی، تبلیغی و عمل‌گرایی کفه را به نفع الگوهای عمل‌گرایانه تغییر داد. مقام معظم رهبری معتقدند تا قبل از پیروزی انقلاب اسلامی مفهوم بیداری اسلامی به این شکل و با این سبک و سیاق به وجود نیامده بود (امام خامنه‌ای^(مدظله‌العالی)، بیانات در جمع مسئولان وزارت امور خارجه ۱۳۸۳/۵/۲۵).

به هر تقدیر تأثیر ژرف پیروزی انقلاب اسلامی در قدرت بخشیدن به جنبش‌های اسلامی و جریان بیداری اسلامی تأثیری است - بنا به فرمایش رهبر معظم انقلاب - در خورد بحث و تحقیق (امام خامنه‌ای^(مدظله‌العالی)، بیانات در اجلاس بین‌المللی بیداری اسلامی ۱۳۹۰/۶/۲۶) که با

وجود تولید آثار فراوان داخلی و خارجی در این زمینه به دلیل پویایی جریان بیداری اسلامی جای تحقیق، بررسی و کنکاش بیشتری دارد.

ب. استعمار و حضور قدرت‌های غربی در منطقه

رهبر معظم انقلاب در این مورد می‌فرماید: «ملت‌ها فقط مشکلشان این نیست که با این دیکتاتور مواجه‌اند [یا فقط] با یک آدم مستبد مواجه‌اند، مشکلشان این است که این دیکتاتور عقبه‌ای از قدرت‌های بین‌المللی دارد، آن‌ها هستند که دارند منافع این کشور و این ملت را پایمال و نابود می‌کنند، مشکل دوران استعمار است، با این دید که نگاه کنیم، همه مسائل درست تحلیل می‌شوند، قضایای امروز هم همین جور است» (امام خامنه‌ای^(مدظله‌العالی)، بیانات در دیدار با مردم فارس ۱۳۹۰/۲/۳). حضرت آیت‌الله خامنه‌ای^(مدظله‌العالی) معتقدند که آمریکا و اروپا طی دو قرن بیشترین لطمه‌ها و خسارت‌ها و تحقیرها را بر مردم کشورهای منطقه وارد آورده‌اند (امام خامنه‌ای^(مدظله‌العالی)، بیانات در اجلاس بین‌المللی بیداری اسلامی ۱۳۹۰/۲/۳)، تجمیع تحقیرها به واسطه استعمار طولانی مدت ملت‌ها به اشکال گوناگون، ذهنیت مسلمانان از غرب را ذهنیتی مقابله‌جویانه همراه با تنفر ایجاد کرده است؛ به همین دلیل معظم‌له تسلیم نشدن در برابر استکبار و استعمار را یکی از ارکان نهضت‌های امروز کشورهای اسلامی می‌داند (امام خامنه‌ای^(مدظله‌العالی)، بیانات در جمع مسئولان نظام در روز میلاد پیامبر اکرم^(ص) ۱۳۹۰/۱۲/۲).

بسیاری از اندیشمندان تحولات اخیر خاورمیانه و شمال آفریقا را شورش بر مدرنیته وارداتی قلمداد کرده، نفوذ گسترده کشورهای غربی در شکل دادن به امور داخلی کشورهای عربی را پایه خشم و ناآرامی در این سرزمین‌ها دانسته و همچنین پیامد تلاش غرب برای جا انداختن ارزش‌های لیبرال در خاورمیانه عربی را چیزی جز بی‌ثباتی در منطقه نمی‌داند. مقام معظم رهبری در تبیین قیام و برانگیخته شدن مسلمانان منطقه علیه قدرت‌های مداخله‌گر و تأثیر آن‌ها در رشد و استحکام جریان‌های اسلامی می‌فرماید: «کجای دنیا جوانان و مردان و زنان شجاع یک جامعه حضور اشغالگران را تحمل می‌کنند که این‌ها (مردم عراق) تحمل کنند؟ هیچ جا تحمل نکردند، این مخصوص عراق هم

نیست، امروز در هر جای دنیای اسلام، آمریکایی‌ها و انگلیسی‌ها و امثال این‌ها حضور یابند و خود را با مردم مواجه سازند، موج عظیم نهضت و بیداری اسلامی را لمس خواهند کرد» (امام خامنه‌ای^(مدظله‌العالی))، بیانات در دیدار با معلمان و کارگران (۱۳۸۲/۲/۱۰).

پ. بحران فلسطین

مقام معظم رهبری از مسئله فلسطین با عنوان جراحی عمیق بر پیکر امت اسلامی (امام خامنه‌ای^(مدظله‌العالی))، خطبه نماز عید فطر (۱۳۸۷/۷/۱۰) و خنجری در پهلوی کشورهای مسلمان منطقه یاد کرده‌اند. ایشان یکی از مبادی اصلی طغیان مسلمانان، رشد و گسترش حرکت‌های اسلام‌گرایانه و موج جدید بیداری اسلامی را همین مسئله می‌دانند (امام خامنه‌ای^(مدظله‌العالی))، بیانات در دیدار با مسئولان نظام در روز میلاد پیامبر اکرم^(ص) (۱۳۸۹/۱۲/۲).

مقام معظم رهبری تأثیر بحران فلسطین را در بیداری اسلامی چنین بیان داشته‌اند: «ظلم و زورگویی روزافزون رژیم صهیونیستی و همراهی برخی حکام مستبد و فاسد و مزدور آمریکا با آن از یک‌سو و سر برآوردن مقاومت جانانه فلسطینی و لبنانی و پیروزی معجزه‌آسای جوانان مؤمن در جنگ‌های لبنان ۳۳ و ۲۲ روزه غزه از سوی دیگر، از جمله عوامل مهمی بودند که اقیانوس به‌ظاهر آرام ملت‌های مصر و تونس و لیبی و دیگر کشورهای منطقه را به تلاطم درآوردند، انتفاضه اقصی حتی در خارج از مرزهای جغرافیایی فلسطین، عموم ملت‌های مسلمان و عرب را به صحنه بکشاند» (امام خامنه‌ای^(مدظله‌العالی))، بیانات در اجلاس بین‌المللی حمایت از انتفاضه فلسطین (۱۳۹۰/۷/۹).

ت. وجود حکومت‌های فاسد، غرب‌گرا و غیرمردمی

مقام معظم رهبری اگرچه بسیاری از حکومت‌های منطقه را رژیم‌های وابسته، فاسد و غیر مردمی می‌دانند اما منشأ اصلی این مسئله را عقبه بین‌المللی این رژیم‌ها می‌دانند و نوک پیکان انتقادات خود را متوجه دست‌های آشکار و نهان بین‌المللی حامی چنین رژیم‌هایی کرده‌اند، ایشان در این مورد می‌فرمایند: «ملت‌ها فقط مشکلشان این نیست که با این دیکتاتور مواجه‌اند [یا فقط] با یک آدم مستبد مواجه‌اند، مشکلشان این است که این

دیکتاتور عقبه‌ای از قدرت‌های بین‌المللی دارند، آن‌ها هستند که دارند منافع این کشور و این ملت را پایمال و نابود می‌کنند» (امام خامنه‌ای^(مدظله‌العالی)، بیانات در دیدار با مردم فارس ۱۳۹۰/۲/۳)، «بینید امروز در دنیا علیه مسلمانان چگونه عمل می‌شود! این به خاطر آن است که در هر نقطه، جلادان مسلمانان فهمیده‌اند که دستگاه استکبار از فشار بر مسلمانان و قتل‌عام آن‌ها خشنود می‌شود؛ لذا آزادانه به مسلمین آسیب می‌رسانند، این وضعیت مسلمانان انقلابی در الجزایر است... در کدام نقطه عالم است که مسلمانان از قیل خباث استکبار جهانی و دستگاه سلطه جهانی به نحوی آسیب نبینند و فشار بر آن‌ها وارد نشود؟ علاج چیست جز ایستادگی خود مسلمانان» (امام خامنه‌ای^(مدظله‌العالی)، بیانات در دیدار مهمانان خارجی شرکت‌کننده در مراسم سالگرد ارتحال حضرت امام^(ع) ۱۳۷۱/۳/۱۳). معظم‌له وجود شکاف عمیق بین دولت و ملت‌های غرب‌گرای منطقه را نیز پدیده‌ای می‌دانند که به واسطه وابستگی این حکومت‌ها به غرب ایجاد شده است (امام خامنه‌ای^(مدظله‌العالی)، بیانات در دیدار با مسئولان در میلاد پیامبر اکرم^(ص) ۱۳۸۹/۱۲/۲). حضرت آیت‌الله خامنه‌ای^(مدظله‌العالی) بر این اعتقادند که احیاء و تجدید عزت و کرامت ملی مسلمانان در طول زمان توسط دیکتاتوری حاکمان فاسد منطقه و سلطه سیاسی آمریکا و غرب و حمایت آن‌ها از حکومت‌های دست‌نشانده پایمال شده است.

مردمی بودن قیام‌های اسلامی منطقه یکی از محوری‌ترین شاخصه‌هایی است که مقام معظم رهبری در اکثر سخنرانی‌های خود به آن اشاره کرده‌اند، معظم‌له در این مورد می‌فرمایند: مردمی بودن این انقلاب‌ها مهم‌ترین عنصر در تشکیل هویت آن‌ها است. قدرت‌های خارجی با آخرین توانایی‌ها و شگردهای خود سعی می‌کردند حکام مستبد و فاسد و وابسته را در این کشورها حفظ کنند و تنها هنگامی از حمایت آن‌ها دست برداشتند که قیام و عزم مردم، هیچ‌گونه امیدی برای آن‌ها باقی نگذاشت (امام خامنه‌ای^(مدظله‌العالی)، بیانات در اجلاس بین‌المللی بیداری اسلامی ۱۳۹۰/۶/۲۶). «آنچه شما ملاحظه می‌کنید در مصر، در تونس، در لیبی، در یمن، در بحرین و در برخی از کشورهای دیگر اتفاق افتاده است که مردم خودشان وارد صحنه شده‌اند، ملت‌ها خودشان همت گماشته‌اند بر اینکه سرنوشت خودشان را در دست بگیرند» (امام خامنه‌ای^(مدظله‌العالی)، بیانات در جمع مسئولین نظام و سفرای کشورهای

اسلامی ۱۳۹۰/۶/۹). دست‌نشاندهای حکومت‌های اکثر کشورهای خاورمیانه و شمال آفریقا نیز مسئله‌ای است که مقام معظم رهبری در تحلیل چرایی اوج‌گیری بیداری اسلامی بر آن تأکید داشته‌اند، ایشان این مسئله را چنین بیان می‌دارند: «وابستگی و حکام دست‌نشانده آمریکا و غرب با ملت‌ها کاری کردند که این ملت‌ها احساس کردند جز قیام، جز حرکت عظیم عمومی، جز انقلاب، راهی در مقابل آن‌ها نیست» (امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی)، بیانات در دیدار با مسئولان نظام در روز مبعث پیامبر اکرم (ص) ۱۳۹۰/۴/۹).

۳. آسیب‌شناسی

واژه «آسیب‌شناسی» نخست در حوزه علوم زیستی و طب متداول شد و آنگاه در همه رشته‌های علمی وارد شد و در عرصه‌ها و جنبه‌های مختلف روان‌شناختی، تربیتی، فرهنگی، اجتماعی، سیاسی، دینی و پزشکی به کار گرفته شد. این واژه در لغت به معنای چیزی را که دچار آسیب شده است را مثل یک طبیب بررسی کردن؛ یعنی: تحت معاینه قرار دادن، بررسی سوابق بیماری که الآن دچارش شده در راستای تشخیص و پس از آن در مقام معالجه برآمدن، می‌باشد (مطهری، ۱۳۷۶، ج ۲۵: ۴۳۴). آسیب‌شناسی در علوم انسانی به معنای «شناسایی آن دسته از عوامل مهم و مؤثری که به وجود آمدن و تداوم حیات آن‌ها می‌تواند فرایند تحقق اهداف هر نظامی (سامانه‌ای) را متوقف و یا به‌صورت محسوس، کند نماید» (بنیان، ۱۳۸۷: ۵۲)، تعریف شده است.

۴. آسیب‌شناسی بیداری اسلامی

در این تحقیق، آسیب‌شناسی بیداری اسلامی به شناخت و مطالعه عواملی گفته می‌شود که در فرایند حرکت انقلاب در مسیر دستیابی ارزش‌ها، آرمان‌ها و اهدافش، مانع ایجاد کرده، آن را متوقف و یا به نحو چشم‌گیری کندتر می‌سازد. آسیب‌هایی که چهره‌های گوناگون و متفاوتی دارند؛ چنانچه این آسیب‌ها به‌موقع شناسایی و دفع نشوند، ممکن است آن انقلاب را از بین

بیرند یا حداقل آن را از رسیدن به اهداف و آرمان‌هایش باز دارند. از یاد بردن اصول و اهداف بیداری، کاهش انگیزه‌ها، سست شدن عزم‌ها، دنیاطلبی و غنیمت‌جویی، غرور ناروا، غفلت از توطئه‌ها، اعتماد به بیگانگان، تفرقه و اختلاف، از مهم‌ترین خطرهای و آفات بیداری اسلامی است که اگر به‌درستی رصد نشود و تدبیری برای مبارزه با آن‌ها اندیشیده نشود، می‌تواند به‌عنوان عامل بازدارنده عمل نموده و فرصت‌های پدیدآمده را تبدیل به تهدید نمایند (محققین).

۱-۴. آسیب‌های بیداری اسلامی در کشور مصر

محققین بر روی شناسایی و تبیین ابعاد، مؤلفه‌ها و عوامل آسیب‌های روند بیداری اسلامی در سه کشور مطروحه در یک مطالعه گروهی کار تحقیقاتی و پژوهشی انجام دادند که ماحصل آن به‌طور خلاصه در جدول ذیل آمده است:^۱

جدول ۱- ابعاد، مؤلفه‌ها و عوامل آسیب‌های روند بیداری اسلامی در کشور مصر (محقق ساخته)

ابعاد	مؤلفه‌ها	عوامل
داخلی / درونی (با منشأ داخلی)	ایدئولوژی	۱- فقدان ایدئولوژی دینی بسیج‌گر و نبود اندیشه واقع‌گرایانه مذهبی ۲- فقدان آرمان انقلابی واحد ۳- عدم انطباق عمل سیاسی با آرمان‌های انقلابی ۴- فقدان ساختار ایدئولوژیکی مشخص برای نظام حکومتی
	سیاسی	۱- خلأ رهبری واحد و کاریزماتیک ۲- عدم پاک‌سازی مقامات رژیم سابق و ساختار مرتبط ۳- اعتماد به دشمن و بی‌اعتمادی به کشورهای دوست ۴- مرعوب‌هیمنه استکبار و عدم قطع رابطه با رژیم صهیونیستی و وفاداری به کمپ دیوید ۵- کم‌رنگ شدن انگیزه‌ها در انقلاب ۶- به وجود آمدن رخنه و اختلاف بین انقلابیون ۷- ناکارآمدی اخوان‌المسلمین در نظام‌سازی و تثبیت آن ۸- عدم توجه به مطالبات عمومی و تبعیت از غرب در سیاست، اخلاق، رفتار و سبک زندگی ۹- استمرار قانون اساسی رژیم دیکتاتوری

۱. برای مطالعه بیشتر رجوع کنید به: مطالعه گروهی دوره چهاردهم امنیت ملی در دانشگاه و پژوهشگاه عالی دفاع ملی و تحقیقات راهبردی (دانشکده امنیت ملی)؛ استاد محور مطالعه گروهی: جناب آقای دکتر رضا امیری مقدم، سال ۱۳۹۸.

ابعاد	مؤلفه‌ها	عوامل
	اجتماعی فرهنگی	۱- اختلاف فرقه‌ای، قومی و مذهبی ۲- محور نبودن فرهنگ دینی در آرمان انقلابی ۳- عملکرد متضاد رسانه‌ها
	اقتصادی	۱- کمبود منابع مالی و نبود پشتوانه برای اداره کشور ۲- نارضایتی مردم از وضعیت اقتصادی و معیشتی ۳- فقدان برنامه مشخص اقتصادی در حمایت از قشر آسیب‌پذیر
	نظامی	۱- بازیگری دوگانه ارتش ۲- کودتای نظامی ۳- عدم تغییر در ساختار ارتش و اعتماد به سران ارتش در رژیم گذشته ۴- دخالت ارتش در امور سیاسی
(با منشأ خارجی) خارجی / بیرونی	سطح منطقه‌ای	۱- مداخله سیاسی کشورهای حامی رژیم گذشته ۲- به وجود آمدن بدیل‌های انحرافی به جای الگوی انقلاب اسلامی ۳- مداخله اقتصادی کشورهای مرتجع
	سطح فرامنطقه‌ای	۱- تثبیت مدل‌های نوسازی‌شده غربی ۲- تحریم اقتصادی همه‌جانبه ۳- عملیات روانی در سطح گسترده با رویکرد تحریف انقلاب ۴- تطمیع عناصر سست‌عنصر و وابسته ۵- حفظ و تقویت معاهده کمپ دیوید ۶- تأمین امنیت رژیم صهیونیست و ایجاد تفرقه در صفوف انقلابیون ۷- بازگرداندن ارتجاع و استبداد و حاکمیت وابسته ۸- ایجاد هرج‌ومرج، جنگ داخلی و تروریسم ۹- حمایت از معارضین برای ایجاد کودتا

۲-۴. آسیب‌های بیداری اسلامی در کشور تونس

جدول ۲- ابعاد، مؤلفه‌ها و عوامل آسیب‌های روند بیداری اسلامی در کشور تونس (محقق‌ساخته)

ابعاد	مؤلفه‌ها	عوامل
(با منشأ داخلی) داخلی / درونی	ایدئولوژی	۱- وجود رقبای فکری سیاسی متعدد برای اسلام‌گرایان تونس ۲- وجود جریان‌های سلفی خشونت‌گرا ۳- غیر اسلامی بودن قانون اساسی جدید ۴- نبود دغدغه استکبارستیزی در جریان‌های اسلام‌گرا ۵- انحراف جریان‌های نهضت از ارزش‌های خود ۶- اتخاذ سیاست‌های ضد ایرانی و ضد شیعی ۷- نفوذ و براندازی نظام ۸- عدم انسجام شیعیان و وادادگی اسلام‌گرایان به غرب

عوامل	مؤلفه‌ها	ابعاد
<p>۱- نداشتن رهبری واحد</p> <p>۲- وجود عناصر رژیم قبلی در دولت جدید بعد از بیداری</p> <p>۳- سرقت دستاوردهای انقلاب با حمایت‌های خارجی توسط احزاب جدید</p> <p>۴- حضور اعضای حزب حاکم سابق در دولت جدید</p> <p>۵- رقابت سخت و سهم‌خواهی احزاب</p> <p>۶- دشمن سازی درون جامعه</p> <p>۷- ارزیابی نادرست از قدرت و خشونت رقیب</p> <p>۸- شتاب‌زدگی در رسیدن به اهداف</p> <p>۹- تقابل و تضاد منافع بازیگران داخلی</p> <p>۱۰- تشکیل حکومت در جهت لائیک نمودن</p> <p>۱۱- نبود اراده مشخص در راستای اسلامی شدن حکومت</p> <p>۱۲- مخالفت حاکمیت با تصویب قوانین ضد صهیونیسم</p>	سیاسی	
<p>۱- اختلاف پارادایمی میان جوانان انقلابی و رهبران سالخورده</p> <p>۲- افزایش منازعات مذهبی با فعالیت رسانه‌های افراطی‌گرا</p> <p>۳- آزادی عمل و نفوذ جریان فمینیست‌ها</p> <p>۴- فروافتادن در سلايق و احساسات</p> <p>۵- استحاله فرهنگی نهضت اسلامی</p> <p>۶- فعالیت گسترده گروه‌های اجتماعی با گرایش‌های ضد دینی</p> <p>۷- فقر فرهنگی و فقر فقهی</p>	اجتماعی فرهنگی	
<p>۱- پافشاری بر همان الگوی غربی زمان بن علی</p> <p>۲- تضاد منافع بازیگران داخلی و اقتصاد ضعیف</p>	اقتصادی	
<p>۱- وفاداری بدنه ارتش و دستگاه‌های اطلاعاتی و امنیتی به دولت سابق و توطئه برای بحران‌سازی</p> <p>۲- عدم جهت‌دهی مناسب ارتش در دفاع از ملت</p> <p>۳- ارتش مدافع منافع و رویکرد محافظه‌کاران داخلی و خارجی</p>	نظامی	
<p>۱- دخالت قدرت‌های منطقه‌ای و بین‌المللی</p> <p>۲- تهدید جریان‌های سلفی خشونت‌گرا</p> <p>۳- وجود رقابت فکری سیاسی متعدد برای اسلام‌گرایان تونس</p> <p>۴- همسویی با سیاست‌های کشورهای مداخله‌گر؛ مانند قطر، عربستان</p> <p>۵- الگوپردازی از نظام‌های سکولار مثل ترکیه</p>	سطح منطقه‌ای	خارجی / بیرونی (با منشأ خارجی)

عوامل	مؤلفه‌ها	ابعاد
۱- مداخله خارجی و تلاش بازیگران خارجی جهت به شکست کشاندن انقلاب ۲- الگوبرداری از کشورهای غربی در رد مذهب همچون دوران بن علی دیکتاتور سابق ۳- حمایت‌های خارجی از ورود احزاب جدید در صحنه حکومت برای سرقت دستاوردهای انقلاب ۴- وادادگی اسلام‌گرایان به غرب و نفوذ استعمار در حاکمیت و نخبگان ۵- توطئه غرب برای محدود کردن و محصور کردن تحولات تونس ۶- تلاش برای نفوذ و مقابله با نهضت مردمی تونس از سوی رژیم صهیونیستی ۷- حمایت از جریانات سلفی‌گری در سوریه و ایجاد اختلاف در صفوف جهان عرب و کشورهای اسلامی	سطح فرامنطقه‌ای آمریکا و اتحادیه اروپا	

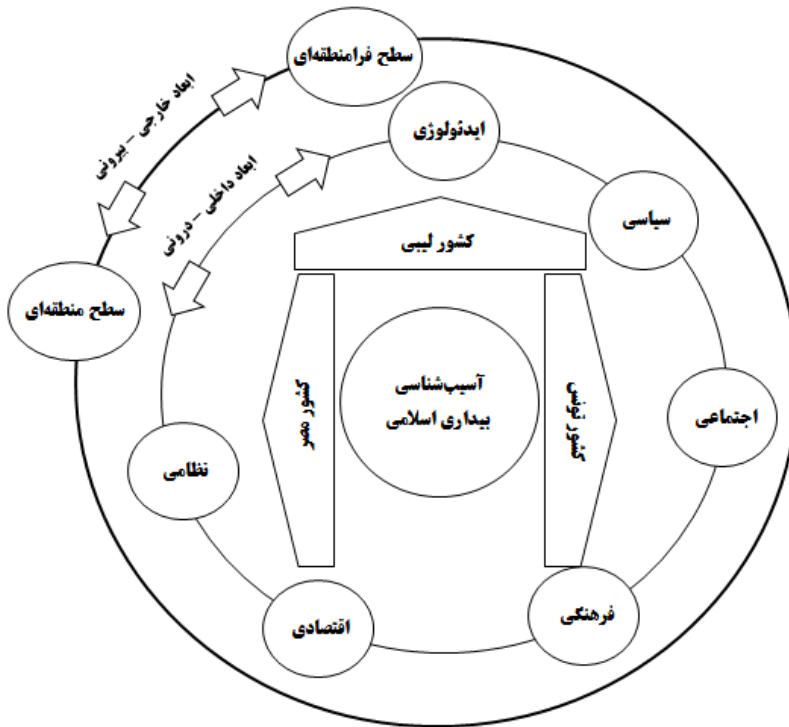
۳-۴. آسیب‌های بیداری اسلامی در کشور لیبی

جدول ۳- ابعاد، مؤلفه‌ها و عوامل آسیب‌های روند بیداری اسلامی در کشور لیبی (محقق ساخته)

عوامل	مؤلفه‌ها	ابعاد
۱- برجا ماندن روحیه استبدادپذیری ۲- فقدان احزاب ۳- وجود جریان‌های سلفی خشونت‌گرا ۴- اسلامی نبودن قانون اساسی جدید و شکل نگرفتن قانون اساسی ۵- پررنگ نشان دادن نقش سکولارها ۶- نبود وحدت نظر استکبارستیزی ۷- وجود تفکر پررنگ سلفی‌گری ۸- نفوذ تفکرات غربی و انحراف انقلاب ۹- تفکرات قبیله‌گرایی	ایدئولوژی	داخلی / درونی (با منشأ داخلی)
۱- نداشتن رهبری واحد ۲- احتمال تجزیه شدن به دو بخش شرقی و غربی ۳- وجود عناصر رژیم قبلی در مجلس و فقدان ساختار سیاسی ۴- بافت قبیله‌ای و رقابت سخت میان قبایل بر سهم‌خواهی در قدرت ۵- شتاب‌زدگی در پشت سر گذاشتن مراحل و عدم مراعات کار تدریجی ۶- تضاد منافع بازیگران داخلی و وادادگی در حوزه تفکر سیاسی ۷- اختلاف در بین بازیگران داخلی در عدم به‌رسمیت شناختن رژیم صهیونیسم ۸- فقدان تجربه کشورداری و وجود اختلافات اساسی و قبیله‌ای ۹- عدم تشکیل دولت مرکزی و وحدت ملی و به‌رسمیت نشناختن دولت معرفی شده از سوی مجلس توسط قبایل ۱۰- فقدان الگوی حکومتی مستقل و فراگیر	سیاسی	

عوامل	مؤلفه‌ها	ابعاد
<p>۱- اختلاف پارادایمی میان جوانان انقلابی و رهبران سالخورده</p> <p>۲- فعالیت گسترده گروه‌های اجتماعی با گرایش‌های ضد دینی</p> <p>۳- فرو افتادن در سلاقی و احساسات</p> <p>۴- استحاله فرهنگی نهضت اسلامی</p> <p>۵- افزایش منازعات مذهبی با فعالیت رسانه‌های افراطی گرا</p> <p>۶- نفوذ تفکرات سکولار</p> <p>۷- فقر فرهنگی و فقهی</p>	اجتماعی فرهنگی	
<p>۱- تضاد منافع بازیگران داخلی</p> <p>۲- عدم توجه به اقتصاد نفت و مدیریت ضعیف و افتادن بخش‌ها و پالایشگاه‌های نفت به‌عنوان محل مناقشه بین بازیگران داخلی</p> <p>۳- تسلط داعش و القاعده بر چاه‌های نفت</p>	اقتصادی	
<p>۱- وفاداری قابل توجه بدنه ارتش و دستگاه‌های اطلاعاتی به دولت سابق و توطئه برای بحران‌سازی</p> <p>۲- عدم انسجام ارتش مدافع منافع</p> <p>۳- عدم توجه به دشمن واحد</p> <p>۴- تسلیح بودن قومیت‌ها و قبایل</p>	نظامی	
<p>۱- دخالت قدرت‌های منطقه‌ای و بین‌المللی</p> <p>۲- تهدید جریان‌ات سلفی خشونت‌گرای پخش‌شده در سراسر منطقه</p> <p>۳- وجود رقبای فکری سیاسی متعدد برای اسلام‌گرایان</p>	سطح منطقه‌ای	خارجی / بیرونی (با منشأ خارجی)
<p>۱- مداخله خارجی و تلاش بازیگران خارجی جهت به شکست کشاندن انقلاب</p> <p>۲- تلاش برای الگوبرداری از کشورهای غربی</p> <p>۳- نفوذ رژیم صهیونیستی در انقلاب لیبی</p> <p>۴- توطئه بازیگران قدرت خارجی</p> <p>۵- وادادگی اسلام‌گرایان به غرب و نفوذ استعمار در حاکمیت و نخبگان اروپا</p>	سطح فرامنطقه‌ای آمریکا و اتحادیه اروپا	

۵. الگوی مفهومی

روش‌شناسی و جامعه آماری

الف. نوع تحقیق

تحقیق حاضر از آن جهت که تلاش دارد تا به کشف و ارائه آسیب‌ها پیرامون بیداری اسلامی در کشورهای تونس، لیبی و مصر پردازد و نتایج تحقیق در برنامه‌ریزی، تصمیم‌سازی و سیاست‌گذاری مرتبط با جهان اسلام با کاربست مجمع جهانی بیداری اسلامی قابل بهره‌برداری است و از نوع تحقیقات کاربردی به شمار می‌رود.

ب. روش تحقیق

مطالعه حاضر به روش آمیخته (موردی زمینه‌ای / کلان‌نگر - جزءنگر) و با رویکرد تبیینی - اکتشافی انجام شده است که مشروح آن به شرح زیر است:

مرحله اول: کیفی

راهبرد و شیوه گردآوری: صبغه اصلی این پژوهش کیفی (مصاحبه کیفی) است که بر اساس مطالعه اسناد و مصاحبه‌های عمیق با کارشناسان، صاحب‌نظران و متولیان این حوزه که آشنا با آسیب‌های مترتب بیداری اسلامی در کشورهای تونس، لیبی و مصر می‌باشند، انجام گردیده است.

فنون تحلیل: حاصل مصاحبه‌ها، احصاء تم‌های اصلی آسیب‌های مترتب بیداری اسلامی در کشورهای تونس، لیبی و مصر است. بدین صورت که با کمک این تم‌های اصلی احصاء شده به صورت روایت (نه تصویر یا نمودار محض) عواملی که منجر به انحراف یا انفعال در روند بیداری اسلامی در کشورهای تونس، لیبی و مصر گردیده، شناسایی و تبیین گردیده است.

مرحله دوم: کمی

راهبرد و شیوه گردآوری: راهبرد اصلی این مرحله از پژوهش پیمایشی است، بدین صورت که عواملی که منجر به انحراف یا انفعال در روند بیداری اسلامی در کشورهای تونس، لیبی و مصر در مرحله اول احصاء شده بود در قالب پرسشنامه‌ای تهیه شد و در معرض قضاوت کارشناسان و صاحب‌نظران این حوزه قرار گرفت.

فنون تحلیل: در این مرحله از فنون آمار توصیفی برای نمایش اطلاعات مربوط به شاخص‌های مرکزی و پراکندگی هر یک از متغیرهای پژوهش استفاده خواهد شد. بدین صورت که با توزیع فراوانی و آزمون‌های مرتبط، نظرات دو گروه موافق و مخالف بررسی شد، با تحلیل واریانس و فریدمن اولویت عوامل مؤثر در به انحراف یا انفعال کشیده شدن روند بیداری اسلامی در کشورهای یادشده تبیین و مشخص گردید.

پ. قلمرو تحقیق (زمانی، مکانی و موضوعی)

قلمرو مکانی این تحقیق، فضا و عرصه بیداری اسلامی در کشورهای تونس، لیبی و مصر است. قلمرو زمانی این تحقیق محدود به زمان وقوع این خیزش‌ها (بازه زمانی؛ ۱۷ دسامبر ۲۰۱۰ (۲۷ آذرماه ۱۳۸۹) تاکنون) بوده و از لحاظ موضوعی نیز به حوزه مطالعات

راهبردی در موضوع بیداری اسلامی معطوف بوده که به طور عمده بر شناخت آسیب‌های بیداری اسلامی در این سه کشور در زمان خود تأکید دارد.

ت. جامعه آماری و حجم نمونه

۱- **جامعه اسنادی:** کلیه اسناد، کتب، نشریات و آرشیوهای دیجیتالی موجود و در دسترس پیرامون موضوع تحقیق از جمله مجموعه بیانات حضرت امام^(ره) و مقام معظم رهبری در حوزه بیداری اسلامی، نظریه بیداری اسلامی در اندیشه حضرت امام^(ره) و مقام معظم رهبری، مجموعه مقالات بیداری اسلامی انتشار یافته از سوی دبیرخانه دائمی مجمع جهانی بیداری اسلامی، پژوهش‌های انجام شده در حوزه بیداری اسلامی در دانشگاه‌ها و مراکز علمی و ... .

۲- **جامعه خبرگی:** کلیه خبرنگاران، نخبگان و متولیان مربوط در داخل کشور ج.ا.ایران آشنا با پدیده بیداری اسلامی و آسیب‌های مترتب بر آن در کشورهای تونس، لیبی و مصر که دارای ویژگی مشترک مطروحه باشند: صاحب‌نظر و دارای شناخت و قدرت تجزیه و تحلیل در حوزه بیداری اسلامی؛ صاحب‌نظر و متخصص در زمینه روابط بین‌الملل؛ دارای مدرک دکتری در حوزه مورد مطالعه؛ دارای حداقل پانزده سال سابقه اجرایی، مدیریتی و پژوهشی در حوزه مطالعات جهان اسلام و دارای حداقل دو کتاب و مقاله معتبر. با توجه به ویژگی‌های فوق، جامعه آماری تعدادی از صاحب‌نظران مشتمل بر اعضای شورای عالی امنیت ملی، اعضای گروه امنیت ملی و سیاست خارجی مجلس شورای اسلامی، اعضای مجمع تشخیص مصلحت نظام، مسئولین و کارشناسان نیروی قدس سپاه، مدیران و کارشناسان ارشد مرتبط در وزارت امور خارجه (معاونین، مدیران کل، سفرا، رایزنان فرهنگی، مسئولان میزهای تخصصی پژوهشکده امنیت ملی)، مدیران و کارشناسان ارشد حوزه اطلاعات خارجی وزارت اطلاعات که قابلیت دسترسی به آن‌ها وجود داشته باشد، در مجموع حدود ۴۰ نفر برآورد که به صورت هدفمند انتخاب گردید و حجم نمونه به دلیل هدفمند بودن جامعه آماری و در دسترس بودن همه آن‌ها، منطبق بر جامعه آماری است.

ث. روش و ابزارهای گردآوری داده‌ها

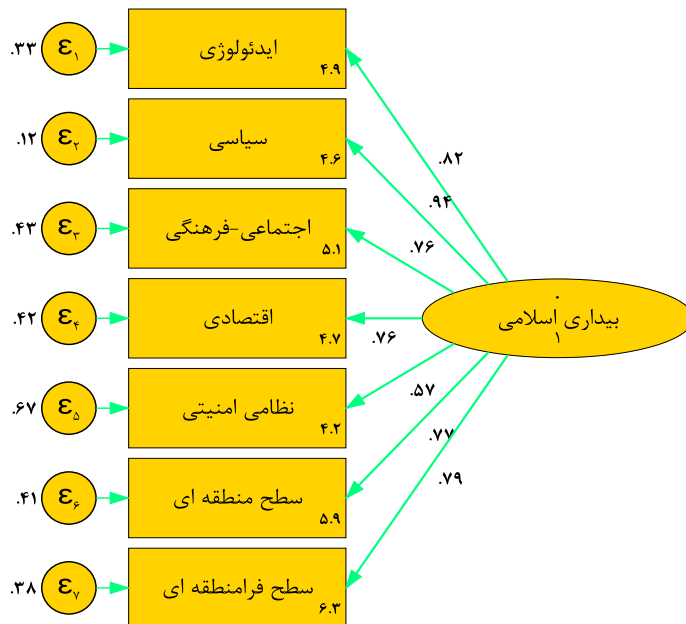
روش اسنادی، از طریق ابزارهای کتابخانه‌ای (فیش‌برداری) از قبیل اسناد، مدارک و مستندات و روش میدانی از طریق انجام مصاحبه‌های عمیق و کاربردی با خبرگان این حوزه و توزیع پرسشنامه‌های مرتبط است.

ج. روش تجزیه و تحلیل داده‌ها

با شناسایی عواملی که منجر به انحراف یا انفعال در روند بیداری اسلامی در کشورهای تونس، لیبی و مصر گردیده‌اند، از طریق به‌کارگیری آمار توصیفی و استفاده از نرم‌افزار spss تحلیل نهایی صورت پذیرفت.

تجزیه و تحلیل

تحلیل استنباطی عوامل مؤثر بر انحراف بیداری اسلامی در کشور تونس

شکل ۱- عوامل مؤثر بر انحراف بیداری اسلامی در کشور تونس

Standardized	OIM			P> z	[95% Conf. Interval]	
	Coef.	Std. Err.	z			
Measurement ideology						
BidaryEslami	.8187903	.0668662	12.25	0.000	.687735	.9498456
_cons	4.872361	.5672289	8.59	0.000	3.760612	5.984109
siyasi						
BidaryEslami	.9357821	.0417423	22.42	0.000	.8539687	1.017595
_cons	4.625468	.5407744	8.55	0.000	3.56557	5.685367
ejtemaiefarhangi						
BidaryEslami	.7559693	.0798055	9.47	0.000	.5995534	.9123852
_cons	5.149142	.5970099	8.62	0.000	3.979024	6.31926
Eghtesadi						
BidaryEslami	.7639664	.0819443	9.32	0.000	.6033584	.9245743
_cons	4.658996	.5443602	8.56	0.000	3.59207	5.725922
Nezami						
BidaryEslami	.5704881	.1145335	4.98	0.000	.3460067	.7949696
_cons	4.166304	.4919107	8.47	0.000	3.202177	5.130432
Mantagheie						
BidaryEslami	.7706386	.0772263	9.98	0.000	.6192777	.9219994
_cons	5.917666	.680246	8.70	0.000	4.584408	7.250923
FaraMantagheie						
BidaryEslami	.7901376	.0657217	12.02	0.000	.6613254	.9189499
_cons	6.294304	.7212685	8.73	0.000	4.880644	7.707964
var(e. ideology)	.3295824	.1094987			.1718563	.6320665
var(e. siyasi)	.1243119	.0781233			.0362726	.4260368
var(e. ejtemaiefarhangi)	.4285105	.120661			.2467619	.7441232
var(e. Eghtesadi)	.4163554	.1252054			.2309366	.7506466
var(e. Nezami)	.6745433	.13068			.4614298	.9860841
var(e. Mantagheie)	.4061162	.1190272			.2286518	.7213167
var(e. FaraMantagheie)	.3756825	.1038584			.2185265	.6458593
var(BidaryEslami)	1	(constrained)				

LR test of model vs. saturated: chi2(14) = 43.79, Prob > chi2 = 0.0001

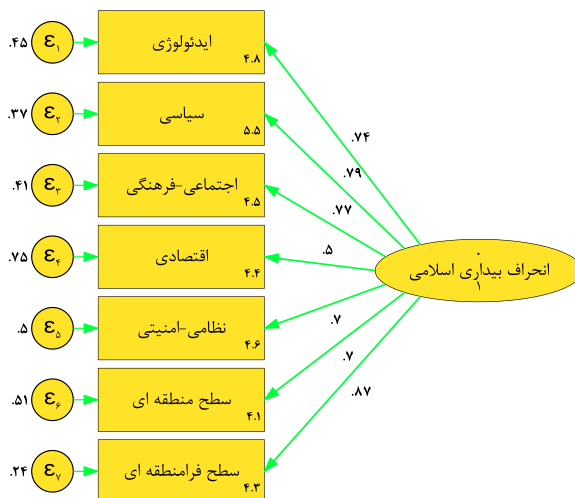
- با توجه به احتمال به دست آمده برای ضریب مؤلفه ایدئولوژی که از سطح خطای ۰,۰۵ کوچکتر است، فرض برابری این ضریب با عدد صفر را رد کرده و نتیجه می‌گیریم که این ضریب از لحاظ آماری معنی‌دار است.
- با توجه به احتمال به دست آمده برای ضریب مؤلفه سیاسی که از سطح خطای ۰,۰۵ کوچکتر است، فرض برابری این ضریب با عدد صفر را رد کرده و نتیجه می‌گیریم که این ضریب از لحاظ آماری معنی‌دار است.
- با توجه به احتمال به دست آمده برای ضریب مؤلفه اجتماعی-فرهنگی که از سطح خطای ۰,۰۵ کوچکتر است، فرض برابری این ضریب با عدد صفر را رد کرده و نتیجه می‌گیریم که این ضریب از لحاظ آماری معنی‌دار است.

- با توجه به احتمال به‌دست‌آمده برای ضریب مؤلفه اقتصادی که از سطح خطای ۰,۰۵ کوچک‌تر است، فرض برابری این ضریب با عدد صفر را رد کرده و نتیجه می‌گیریم که این ضریب از لحاظ آماری معنی‌دار است.
- با توجه به احتمال به‌دست‌آمده برای ضریب مؤلفه نظامی امنیتی که از سطح خطای ۰,۰۵ کوچک‌تر است فرض برابری این ضریب با عدد صفر را رد کرده و نتیجه می‌گیریم این ضریب از لحاظ آماری معنی‌دار است.
- با توجه به احتمال به‌دست‌آمده برای ضریب مؤلفه سطح منطقه‌ای که از سطح خطای ۰,۰۵ کوچک‌تر است، فرض برابری این ضریب با عدد صفر را رد کرده و نتیجه می‌گیریم که این ضریب از لحاظ آماری معنی‌دار است.
- با توجه به احتمال به‌دست‌آمده برای ضریب مؤلفه سطح فرامنطقه‌ای که از سطح خطای ۰,۰۵ کوچک‌تر است، فرض برابری این ضریب با عدد صفر را رد کرده و نتیجه می‌گیریم که این ضریب از لحاظ آماری معنی‌دار است.

جدول ۴- رتبه‌بندی شاخص‌های در نظر گرفته‌شده برای کشور تونس

رتبه	نام متغیر	ضریب استاندارد
۱	سیاسی	۰,۹۳
۲	ایدئولوژی	۰,۸۱
۳	سطح فرامنطقه‌ای	۰,۷۹
۴	سطح منطقه‌ای	۰,۷۷
۵	اقتصادی	۰,۷۶
۶	اجتماعی-فرهنگی	۰,۷۵
۷	نظامی-امنیتی	۰,۵۷

تحلیل استنباطی مؤلفه‌های مؤثر در انحراف بیداری اسلامی در کشور لیبی

شکل ۲- عوامل مؤثر بر انحراف بیداری اسلامی در کشور لیبی

	Standardized	OIM		z	P> z	[95% Conf. Interval]	
		Coef.	Std. Err.				
Measurement Ideology							
BidariEslami	.743156	.0819718	9.07	0.000	.5824942	.9038178	
_cons	4.800908	.5595614	8.58	0.000	3.704188	5.897629	
Siasi							
BidariEslami	.7935041	.0723222	10.97	0.000	.6517551	.935253	
_cons	5.491521	.6340032	8.66	0.000	4.248898	6.734145	
EjtemaieFarhangi							
BidariEslami	.7690264	.0762988	10.08	0.000	.6194835	.9185694	
_cons	4.517413	.5292332	8.54	0.000	3.480135	5.554692	
Eghtesadi							
BidariEslami	.5011007	.1327917	3.77	0.000	.2408339	.7613676	
_cons	4.440989	.5210852	8.52	0.000	3.41968	5.462297	
NezamiAmniati							
BidariEslami	.7038115	.0908864	7.74	0.000	.5256774	.8819456	
_cons	4.623116	.5405229	8.55	0.000	3.563711	5.682521	
SatheMantagheie							
BidariEslami	.7015581	.0918596	7.64	0.000	.5215166	.8815996	
_cons	4.068966	.4816181	8.45	0.000	3.125011	5.01292	
SatheFaraMantagheie							
BidariEslami	.8691478	.0551968	15.75	0.000	.7609641	.9773315	
_cons	4.32382	.5086184	8.50	0.000	3.326946	5.320694	
var (e.Ideology)	.4477192	.1218357			.2626469	.7632014	
var (e.Siasi)	.3703513	.114776			.2017517	.6798461	
var (e.EjtemaieFarhangi)	.4085984	.1173516			.2327164	.7174081	
var (e.Eghtesadi)	.7488981	.133084			.5286384	1.06093	
var (e.NezamiAmniati)	.5046494	.1279338			.3070445	.8294268	
var (e.SatheMantagheie)	.5078162	.1288897			.3087889	.8351249	
var (e.SatheFaraMantagheie)	.2445821	.0959483			.1133712	.5276509	
var (BidariEslami)	1	(constrained)					

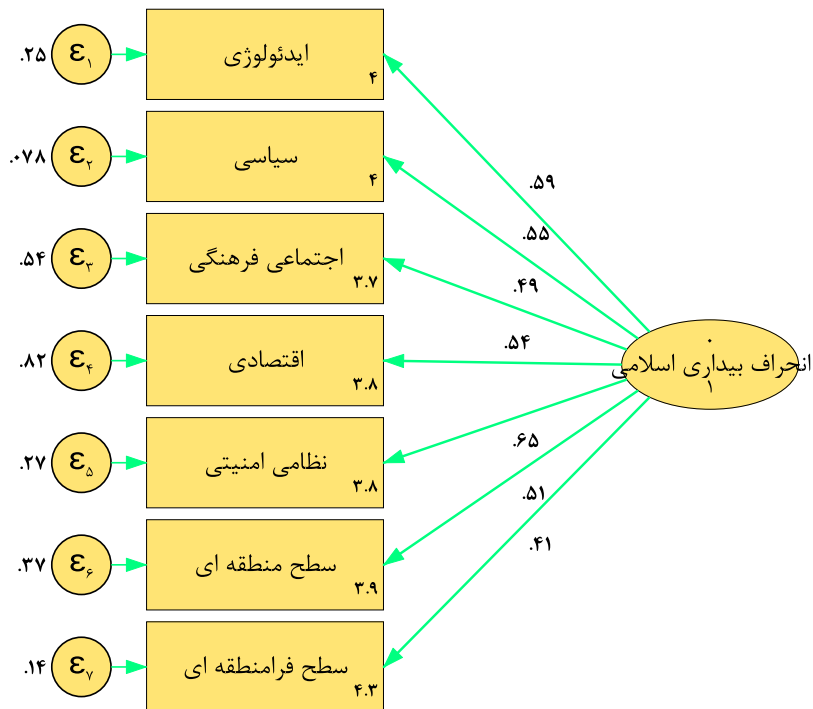
LR test of model vs. saturated: chi2(14) = 35.71, Prob > chi2 = 0.0012

- با توجه به احتمال به‌دست‌آمده برای ضریب مؤلفه ایدئولوژی که از سطح خطای ۰,۰۵ کوچک‌تر است، فرض برابری این ضریب با عدد صفر را رد کرده و نتیجه می‌گیریم که این ضریب از لحاظ آماری معنی‌دار است.
- با توجه به احتمال به‌دست‌آمده برای ضریب مؤلفه سیاسی که از سطح خطای ۰,۰۵ کوچک‌تر است، فرض برابری این ضریب با عدد صفر را رد کرده و نتیجه می‌گیریم که این ضریب از لحاظ آماری معنی‌دار است.
- با توجه به احتمال به‌دست‌آمده برای ضریب مؤلفه اجتماعی-فرهنگی که از سطح خطای ۰,۰۵ کوچک‌تر است، فرض برابری این ضریب با عدد صفر را رد کرده و نتیجه می‌گیریم که این ضریب از لحاظ آماری معنی‌دار است.
- با توجه به احتمال به‌دست‌آمده برای ضریب مؤلفه اقتصادی که از سطح خطای ۰,۰۵ کوچک‌تر است، فرض برابری این ضریب با عدد صفر را رد کرده و نتیجه می‌گیریم که این ضریب از لحاظ آماری معنی‌دار است.
- با توجه به احتمال به‌دست‌آمده برای ضریب مؤلفه نظامی امنیتی که از سطح خطای ۰,۰۵ کوچک‌تر است فرض برابری این ضریب با عدد صفر را رد کرده و نتیجه می‌گیریم این ضریب از لحاظ آماری معنی‌دار است.
- با توجه به احتمال به‌دست‌آمده برای ضریب مؤلفه سطح منطقه‌ای که از سطح خطای ۰,۰۵ کوچک‌تر است، فرض برابری این ضریب با عدد صفر را رد کرده و نتیجه می‌گیریم که این ضریب از لحاظ آماری معنی‌دار است.
- با توجه به احتمال به‌دست‌آمده برای ضریب مؤلفه سطح فرمانطقه‌ای که از سطح خطای ۰,۰۵ کوچک‌تر است، فرض برابری این ضریب با عدد صفر را رد کرده و نتیجه می‌گیریم که این ضریب از لحاظ آماری معنی‌دار است.

جدول ۴- رتبه‌بندی شاخص‌های در نظر گرفته‌شده برای کشور لیبی

رتبه	نام متغیر	ضریب استاندارد
۱	سطح فرامنطقه‌ای	۰,۸۷
۲	سیاسی	۰,۷۹
۳	اجتماعی و فرهنگی	۰,۷۷
۴	ایدئولوژی	۰,۷۴
۵	نظامی و امنیتی	۰,۷۰
۶	سطح منطقه‌ای	۰,۷۰
۷	اقتصادی	۰,۵۰

تحلیل استنباطی مؤلفه‌های مؤثر در انحراف بیداری اسلامی در کشور مصر

شکل ۳- عوامل مؤثر بر انحراف بیداری اسلامی در کشور مصر

	OIM					[95% Conf. Interval]	
	Coef.	Std. Err.	z	P> z			
Measurement Ideology							
BidariEslami	.5881594	.1107279	5.31	0.000	.3711366	.8051822	
_cons	4.029167	.1224585	32.90	0.000	3.789152	4.269181	
Siyasi							
BidariEslami	.5498258	.0809714	6.79	0.000	.3911247	.7085268	
_cons	3.993056	.0974835	40.96	0.000	3.801991	4.18412	
Ejtemaie							
BidariEslami	.4912824	.1350133	3.64	0.000	.2266613	.7559036	
_cons	3.695	.139461	26.49	0.000	3.421661	3.968339	
Eghtesadi							
BidariEslami	.537107	.166912	3.22	0.001	.2099655	.8642485	
_cons	3.795	.1666565	22.77	0.000	3.468359	4.121641	
Nezami							
BidariEslami	.6536808	.1184523	5.52	0.000	.4215185	.8858431	
_cons	3.785	.1319825	28.68	0.000	3.526319	4.043681	
SatheMantagheie							
BidariEslami	.5080677	.1202568	4.22	0.000	.2723686	.7437667	
_cons	3.95	.1252498	31.54	0.000	3.704515	4.195485	
SatheFaraMantagheie							
BidariEslami	.408021	.0785675	5.19	0.000	.2540315	.5620106	
_cons	4.258333	.0873908	48.73	0.000	4.087051	4.429616	
var(e.Ideology)	.2539122	.0736338			.1438261	.4482595	
var(e.Siyasi)	.0778132	.0361808			.0312803	.1935691	
var(e.Ejtemaie)	.5366166	.1270117			.3374375	.8533651	
var(e.Eghtesadi)	.8224911	.1951515			.5166157	1.309468	
var(e.Nezami)	.2694764	.0834782			.1468373	.4945444	
var(e.SatheMantagheie)	.3693673	.0942739			.2239781	.6091317	
var(e.SatheFaraMantagheie)	.1390049	.0371054			.0823786	.2345558	
var(BidariEslami)	1	(constrained)					

LR test of model vs. saturated: chi2(14) = 38.11, Prob > chi2 = 0.0005

- با توجه به احتمال به‌دست‌آمده برای ضریب مؤلفه ایدئولوژی که از سطح خطای ۰,۰۵ کوچک‌تر است، فرض برابری این ضریب با عدد صفر را رد کرده و نتیجه می‌گیریم که این ضریب از لحاظ آماری معنی‌دار است.
- با توجه به احتمال به‌دست‌آمده برای ضریب مؤلفه سیاسی که از سطح خطای ۰,۰۵ کوچک‌تر است، فرض برابری این ضریب با عدد صفر را رد کرده و نتیجه می‌گیریم که این ضریب از لحاظ آماری معنی‌دار است.
- با توجه به احتمال به‌دست‌آمده برای ضریب مؤلفه اجتماعی-فرهنگی که از سطح خطای ۰,۰۵ کوچک‌تر است، فرض برابری این ضریب با عدد صفر را رد کرده و نتیجه می‌گیریم که این ضریب از لحاظ آماری معنی‌دار است.

- با توجه به احتمال به دست آمده برای ضریب مؤلفه اقتصادی که از سطح خطای ۰,۰۵ کوچک تر است، فرض برابری این ضریب با عدد صفر را رد کرده و نتیجه می گیریم که این ضریب از لحاظ آماری معنی دار است.
- با توجه به احتمال به دست آمده برای ضریب مؤلفه نظامی امنیتی که از سطح خطای ۰,۰۵ کوچک تر است، فرض برابری این ضریب با عدد صفر را رد کرده و نتیجه می گیریم که این ضریب از لحاظ آماری معنی دار است.
- با توجه به احتمال به دست آمده برای ضریب مؤلفه سطح منطقه ای که از سطح خطای ۰,۰۵ کوچک تر است، فرض برابری این ضریب با عدد صفر را رد کرده و نتیجه می گیریم که این ضریب از لحاظ آماری معنی دار است.
- با توجه به احتمال به دست آمده برای ضریب مؤلفه سطح فرامنطقه ای که از سطح خطای ۰,۰۵ کوچک تر است، فرض برابری این ضریب با عدد صفر را رد کرده و نتیجه می گیریم که این ضریب از لحاظ آماری معنی دار است.

جدول ۴- رتبه بندی شاخص های در نظر گرفته شده

رتبه	نام متغیر	ضریب استاندارد
۱	نظامی و امنیتی	۰,۶۵
۲	ایدئولوژی	۰,۵۹
۳	سیاسی	۰,۵۵
۴	اقتصادی	۰,۵۴
۵	سطح منطقه ای	۰,۵۱
۶	اجتماعی و فرهنگی	۰,۴۹
۷	سطح فرامنطقه ای	۰,۴۱

نتیجه گیری

جنبش بیداری اسلامی در کشورهای یادشده، با وجود نقاط قوتی چون برخورداری از عقبه مردمی فراگیر متکی بر مبانی اعتقادی و تاریخی، پیش رو داشتن تجارب ارزشمند انقلاب اسلامی و جبهه مقاومت، پیروزی های نسبتاً کم هزینه و سریع، غافلگیری و سردرگمی جبهه مقابل، مشکلات نظام سلطه به عنوان حامی اصلی رژیم های غیر مردمی از

عدم درک وضعیت و شرایط و...، اگرچه به تغییر رژیم‌های استبدادی، سرکوبگر و به‌طور عمده وابسته به غرب انجامید و راهبرد دنیای استکبار در منطقه خاورمیانه و شمال آفریقا را به چالش کشید و همچنین نویدبخش ایجاد موج تازه‌ای از به قدرت رسیدن اسلام‌گرایان در منطقه بود و حتی انتظار می‌رفت که این روند قدرت‌یابی جدید، به‌تدریج در دیگر کشورهای منطقه نیز به مرحله ظهور برسد و منجر به تغییر مختصات هندسه قدرت در منطقه گردد؛ لیکن این خیزش‌ها در مسیر خود با چالش‌ها و آسیب‌هایی مواجه شد و از این رو، به هدف اصلی خود که همان دگرگونی بنیادین در ساختار قدرت حاکم در این کشورها بود، دست نیافت و به نقطه اوج خود نرسید.

یکی از دغدغه‌های اصلی مقام معظم رهبری در حرکت بیداری اسلامی در کشورهای منطقه که در موارد متعدد به آن اشاره داشتند، به مصادره رفتن و به انحراف کشیده شدن این حرکت‌های مردمی بوده است. از نگاه ایشان آسیب‌های بیداری اسلامی در کشورهای یادشده، به دو دسته آسیب‌های درونی و آسیب‌های بیرونی تقسیم می‌شوند، به تعبیر معظم‌له؛ آن‌ها که در درون خود ما ریشه دارد و از ضعف‌های ما برمی‌خیزد و آن‌ها که دشمن به‌طور مستقیم آن را برنامه‌ریزی می‌کند.

با توجه به تحلیل‌های صورت‌پذیرفته، مشخص گردید که:

- مهم‌ترین عوامل آسیب‌زا مترتب بر روند بیداری اسلامی در کشور تونس به ترتیب اولویت مشتمل بر سیاسی، ایدئولوژی، سطح فرامنطقه‌ای، سطح منطقه‌ای، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، نظامی و امنیتی است.
- مهم‌ترین عوامل آسیب‌زا مترتب بر روند بیداری اسلامی در کشور مصر به ترتیب اولویت مشتمل بر نظامی و امنیتی، ایدئولوژی، سیاسی، اقتصادی، سطح منطقه‌ای، اجتماعی و فرهنگی و سطح فرامنطقه‌ای است.
- مهم‌ترین عوامل آسیب‌زا مترتب بر روند بیداری اسلامی در کشور لیبی: سطح فرامنطقه‌ای، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی، ایدئولوژی، نظامی و امنیتی، سطح منطقه‌ای و اقتصادی است.

جدول ۵- رتبه‌بندی عوامل مؤثر انحراف در روند بیداری اسلامی در سه کشور لیبی، مصر و تونس

مصر	لیبی	تونس
سیاسی	سطح فرامنطقه‌ای	سیاسی
ایدئولوژی	سیاسی	ایدئولوژی
سیاسی	اجتماعی و فرهنگی	سطح فرامنطقه‌ای
اقتصادی	ایدئولوژی	سطح منطقه‌ای
سطح منطقه‌ای	نظامی و امنیتی	اقتصادی
اجتماعی و فرهنگی	سطح منطقه‌ای	اجتماعی فرهنگی
سطح فرامنطقه‌ای	اقتصادی	نظامی امنیتی

همچنین بدین ترتیب در ابعاد و مؤلفه‌های گوناگون تحلیل‌شده، عوامل مشترک به شرح

ذیل احصاء گردید:

مهم‌ترین عوامل آسیب‌زا مترتب بر روند بیداری اسلامی در کشور تونس

۱. مهم‌ترین عامل در مؤلفه ایدئولوژی از بُعد عوامل درونی با منشأ داخلی: انحراف جریان النهضه از ارزش‌های خود
۲. مهم‌ترین عامل در مؤلفه سیاسی از بُعد عوامل درونی با منشأ داخلی: نداشتن رهبری واحد و کاریزماتیک
۳. مهم‌ترین عامل در مؤلفه اجتماعی و فرهنگی از بُعد عوامل درونی با منشأ داخلی: استحاله فرهنگی نهضت اسلامی
۴. مهم‌ترین عامل در مؤلفه اقتصادی از بُعد عوامل درونی با منشأ داخلی: داشتن ساختارهای اقتصادی ضعیف
۵. مهم‌ترین عامل در مؤلفه امنیتی و نظامی از بُعد عوامل درونی با منشأ داخلی: ارتش مدافع منافع محافظه‌کاران داخلی و خارجی
۶. مهم‌ترین عامل در مؤلفه سطح منطقه‌ای از بُعد عوامل بیرونی با منشأ خارجی: الگوبرداری از نظام‌های سکولار مثل ترکیه
۷. مهم‌ترین عامل در مؤلفه سطح فرامنطقه‌ای از بُعد عوامل بیرونی با منشأ خارجی: مداخله و تلاش بازیگران خارجی جهت به شکست کشاندن انقلاب

مهم‌ترین عوامل آسیب‌زا مترتب بر روند بیداری اسلامی در کشور مصر

۱. مهم‌ترین عامل در مؤلفه ایدئولوژی از بُعد عوامل درونی با منشأ داخلی: فقدان آرمان انقلابی واحد
۲. مهم‌ترین عامل در مؤلفه سیاسی از بُعد عوامل درونی با منشأ داخلی: خلأ رهبری واحد و کاریزماتیک
۳. مهم‌ترین عامل در مؤلفه اجتماعی - فرهنگی از بُعد عوامل درونی با منشأ داخلی: فقدان رهبران دینی مستقل از حکومت سابق
۴. مهم‌ترین عامل در مؤلفه اقتصادی از بُعد عوامل درونی با منشأ داخلی: وابستگی اقتصادی به کشورهای مخالف با بیداری اسلامی، مانند عربستان
۵. مهم‌ترین عامل در مؤلفه نظامی - امنیتی از بُعد عوامل درونی با منشأ داخلی: حفظ ساختار ارتش رژیم گذشته و اعتماد به سران آن
۶. مهم‌ترین عامل در مؤلفه سطح منطقه‌ای از بُعد عوامل بیرونی با منشأ خارجی: مخالفت رژیم صهیونیستی با بیداری اسلامی
۷. مهم‌ترین عامل در مؤلفه سطح فرامنطقه‌ای از بُعد عوامل بیرونی با منشأ خارجی: نقش آمریکا در تخریب و انحراف بیداری اسلامی

مهم‌ترین عوامل آسیب‌زا مترتب بر روند بیداری اسلامی در کشور لیبی

۱. مهم‌ترین عامل در مؤلفه ایدئولوژی از بُعد عوامل درونی با منشأ داخلی: تفکرات قبیله‌گرایی
۲. مهم‌ترین عامل در مؤلفه سیاسی از بُعد عوامل درونی با منشأ داخلی: نداشتن رهبری واحد
۳. مهم‌ترین عامل در مؤلفه اجتماعی - فرهنگی از بُعد عوامل درونی با منشأ داخلی: فقر فرهنگی و فقهی مردم و علما
۴. مهم‌ترین عامل در مؤلفه اقتصادی از بُعد عوامل درونی با منشأ داخلی: تضاد منافع بازیگران داخلی

۵. مهم ترین عامل در مؤلفه نظامی - امنیتی از بُعد عوامل درونی با منشأ داخلی: مسلح بودن اقوام و قبایل
۶. مهم ترین عامل در مؤلفه سطح منطقه‌ای از بُعد عوامل بیرونی با منشأ خارجی: وجود رقبای فکری سیاسی متعدد منطقه‌ای برای اسلام‌گرایان
۷. مهم ترین عامل در مؤلفه سطح فرامنطقه‌ای از بُعد عوامل بیرونی با منشأ خارجی: نفوذ رژیم صهیونیستی در انقلاب لیبی

جدول ۶- مهم ترین عوامل مشترک در انحراف، انفعال و آسیب‌پذیری اسلامی در سه کشور لیبی، مصر و تونس (محقق ساخته)

مؤلفه‌ها کشورها	ابعاد درونی منشأ داخلی					
	ایدئولوژی	سیاسی	فرهنگی اجتماعی	اقتصادی	امنیتی نظامی	منطقه‌ای
تونس	انحراف جریان النهضه از ارزش‌های خود	نداشتن رهبری واحد و کاربزماتیک	استحاله فرهنگی نهضت اسلامی	داشتن ساختارهای اقتصادی ضعیف	ارتش مدافع منافع محافظه‌کاران داخلی و خارجی	الگو برداری از نظام‌های سکولار مثل ترکیه
مصر	فقدان آرمان انقلابی واحد	خلأ رهبری واحد و کاربزماتیک	رهبران دینی مستقل از حکومت سابق	وابستگی اقتصادی به کشورهای مخالف بیداری اسلامی مانند عربستان	حفظ ساختار ارتش رژیم گذشته و اعتماد به سران آن	مخالفت رژیم صهیونیستی با بیداری اسلامی و ترس از حاکمیت اخوان
لیبی	تفکرات قبیله‌گرایی	نداشتن رهبری واحد	فقر فرهنگی و فقهی	تضاد منافع بازیگران داخلی	مسلح بودن اقوام و قبایل	وجود رقبای فکری سیاسی متعدد منطقه‌ای برای اسلام‌گرایان
اشتراک‌ها	فقدان آرمان انقلابی واحد و تفکرات تجزیه‌ای قبیله‌گرایی	خلأ رهبری واحد و کاربزماتیک	فقر فرهنگی و فقهی و استحاله شدن مبتنی بر آن	وابستگی و ساختار ضعیف اقتصادی	عدم انسجام ارتش با انقلابیون	تأثیر کشورهای منطقه‌ای و الگو برداری‌های اشتباه خصوصاً آمریکا

پیشنهادها

- ۱) عوامل احصاء‌شده در این مقاله از طریق مبادی ذی‌ربط با ایجاد سازوکار لازم در اختیار نهادهای تصمیم‌گیر در عرصه نهضتی قرار گیرد. در این راستا دبیرخانه بیداری اسلامی، وزارت امور خارجه، سپاه قدس، سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی و... نقش محوری دارند.
- ۲) عوامل احصاء‌شده بیداری اسلامی مبنایی برای شناخت چالش‌ها و آسیب‌های عمده حرکت‌های بیدارگونه اسلامی در جهان قرار گیرد که با وجود نقاط قوتی چون برخورداری از عقبه مردمی فراگیر متکی بر مبانی اعتقادی و تاریخی، پیش‌رو داشتن تجارب ارزشمند انقلاب اسلامی و جبهه مقاومت، به انحراف کشیده نشوند و بتوانند خود را به نقطه اوج و هدف اصلی قیام برسانند.
- ۳) تلاش شود در تعامل با عوامل مؤثر پیش‌برنده سیاست‌های بیداری اسلامی کشورها، نقاط ضعف مورد مذاقه قرار گیرد و برطرف شود، تهدیدهای داخلی و خارجی ختنی و از نقاط قوت و فرصت‌های پیش‌رو برای احیاء بیداری اسلامی و تقویت جنبش‌های اسلامی در این کشورها بهره‌گیری گردد.

فهرست منابع و مأخذ

الف. منابع ارزشی

- امام خمینی (ره) (۱۳۸۶)، صحیفه نور، تهران: دفتر حفظ و نشر آثار امام (ره)، چاپ چهارم.
- امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی)، مجموعه بیانات قابل دسترسی در سایت معظم‌له: www.Khamenei.ir

ب. منابع فارسی

- ابراهیمی کیایی، هادی (۱۳۹۳)، نسبت انقلاب اسلامی و بیداری اسلامی (تونس و مصر)، دانشگاه علامه طباطبائی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، مقطع دکترا.
- الویری، محسن (۱۳۹۰)، «بیداری اسلامی، چشم‌انداز آینده و هدایت آن (مجموعه مقالات هفدهمین اجلاس بین‌المللی وحدت اسلامی)»، جلد یک.
- بنیانیان، حسن (۱۳۸۷)، مدلی بر آسیب‌شناسی انقلاب اسلامی، آسیب‌شناسی انقلاب اسلامی (مجموعه مقالات).
- دارابی، حسین (۱۳۹۳)، آسیب‌شناسی جریان موسوم به بیداری اسلامی، دانشگاه شیراز، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، مقطع دکترا.
- دهقانی فیروزآبادی، سید جلال و محسنی، سجاد (۱۳۹۴)، علل و عوامل بیداری اسلامی در خاورمیانه و شمال آفریقا (مطالعه‌ی موردی تونس، مصر، لیبی و یمن)، مجله سیاست دفاعی.
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۷)، «مجموعه آثار استاد مطهری»، تهران: صدرا.
- معین، محمد (۱۳۷۱)، فرهنگ معین، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- یوسفی، بتول (۱۳۹۱)، مبانی نظری بیداری اسلامی در قرن اخیر، نشر نهضت نرم‌افزاری وابسته به مؤسسه پژوهشی انقلاب اسلامی.

ج. مأخذ فارسی و عربی

- ابراهیم، محمد و دیگران (۱۳۸۵)، جنبش اسلامی تونس، ترجمه جواد اصغری، تهران: مؤسسه اندیشه‌سازان نور، چاپ اول.
- افتخاری، اصغر؛ اسماعیلی، مصطفی و همکاران (۱۳۹۱)، بیداری اسلامی در نظر و عمل، تهران: دانشگاه امام صادق (ع)

- امه طلب، مصطفی (۱۳۸۶)، غفلت غربی و بیداری اسلامی: دو حرکت متعارض در دنیای معاصر، فصلنامه ۱۵ خرداد، سال چهارم، دوره سوم.
- برزگر، ابراهیم (۱۳۹۱)، نظریه‌های بازتاب جهانی انقلاب اسلامی، تهران: دانشگاه امام صادق (ع).
- بنا، حسن (۱۳۵۸)، خاطرات خود نوشت حسن البنا بنیان‌گذار نهضت اخوان المسلمین، ترجمه جلال‌الدین فارسی، تهران: انتشارات برهان.
- تلاشان، حسن؛ دهزیری، الماس نصر (۱۳۹۳)، تأثیر انقلاب اسلامی در بیداری اسلامی تونس، مجله سیاست، دوره ۴۴، شماره چهارم.
- حسینی، عارف (۱۳۸۹)، تشیع در تونس، مجله گنجینه، مجمع جهانی اهل بیت (ع)، شماره ۱۸ و ۱۹.
- حشمت‌زاده، محمدباقر (۱۳۸۷)، تأثیر انقلاب اسلامی ایران بر کشورهای اسلامی، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، چاپ چهارم.
- خرمشاد، محمدباقر و کیانی، نیما (۱۳۹۱)، تمدن اسلامی ایرانی الهام‌بخش موج سوم بیداری اسلامی، فصلنامه مطالعات انقلاب اسلامی، سال ۹، بهار ۹۱، ش ۲۸.
- خسروشاهی، سید هادی (۱۳۹۲)، بیداری اسلامی در تونس و راشد الغنوشی، قم: مؤسسه بوستان کتاب.
- دکم‌جیان، هرایر (۱۳۷۷)، اسلام در انقلاب: جنبش‌های اسلامی در دنیای عرب، ترجمه حمید احمدی، تهران: انتشارات کیهان، چاپ سوم.
- دهشیار، حسین (۱۳۹۰)، بهار عربی: شورش بر مدرنیته وارداتی، اطلاعات سیاسی اقتصادی، سال ۲۵، شماره ۲۸۳.
- رنجبر، مقصود (۱۳۸۶)، جریان‌شناسی اندیشه در جهان عرب، هفته‌نامه پگاه حوزه، شماره ۲۱۰.
- سلیمی، عبدالحکیم (۱۳۹۱)، نقش امام خمینی (ره) و مقام معظم رهبری (مدظله‌العالی) در بیداری اسلامی و خیزش علیه نظام سلطه جهانی.
- سید نژاد، سید باقر (۱۳۸۹)، موج جدید سلفی‌گری و تأثیر آن بر سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران، مجله مطالعات راهبردی، سال سیزدهم، ش ۴۷.
- شلاش سعد، مهدی (۲۰۰۴)، حركة القوميين العرب و دورها فی التطورات السياسية فی العراق: ۱۹۶۶ - ۱۹۵۸.
- شیروودی، مرتضی (۱۳۸۸)، انقلاب اسلامی و بیداری اسلامی (تأثیرگذاری و نمونه‌ها)، فصلنامه علمی - پژوهشی مطالعات انقلاب اسلامی، سال پنجم، شماره ۱۶.
- عثمانی، محم (۱۳۸۹)، رنگین‌کمان عربی (جریان‌شناسی روشنفکری عرب)، ماهنامه مهرنامه، شماره ۸.

- عراقچی، سید عباس (۱۳۸۷)، اندیشه‌های سیاسی ابوالاعلی مودودی و جنبش احیاطلبی اسلامی، فصلنامه مطالعات خاورمیانه، ش ۱۹، س ۶، شماره ۳.
- فرزندی اردکانی، عباسعلی (۱۳۹۱)، واکاوی خیزش‌های اسلامی، تهران: انتشارات روایت فتح، چاپ اول.
- مرادخانی، سید علی (۱۳۹۲)، چالش‌های پیش‌روی بیداری اسلامی - فصلنامه علمی تخصصی جبل‌المتین، دوره دوم، شماره سوم و چهارم.
- مشتاقی، الله کرم (۱۳۹۱)، مفهوم بیداری اسلامی و ریشه‌های آن از نگاه مقام معظم رهبری، مجموعه مقالات همایش نظریه بیداری اسلامی در اندیشه امام خمینی (ره) و آیت‌الله خامنه‌ای (مدظله‌العالی)، ناشر نهضت نرم‌افزاری وابسته به انتشارات انقلاب اسلامی.
- ملکوتیان، مصطفی (۱۳۸۴)، تأثیرات منطقه‌ای و جهانی انقلاب اسلامی ایران، فصلنامه سیاست، دانشگاه تهران، تابستان، شماره یک.
- نیارکی، تقی صوفی (۱۳۹۱)، نظریه بیداری اسلامی، خط اعتدال آرمان‌گرا در حرکت‌های اسلامی در اندیشه مقام معظم رهبری (مدظله‌العالی)، مجموعه مقالات همایش نظریه بیداری اسلامی در اندیشه امام خمینی (ره) و آیت‌الله خامنه‌ای (مدظله‌العالی)، ناشر نهضت نرم‌افزاری وابسته به انتشارات انقلاب اسلامی.
- هشام شرابی (۱۳۵۶)، المثقفون العرب والغرب (۱۹۹۹): عصرالنهضة ۱۹۱۴ - ۱۸۷۵، سیری در اندیشه عرب: از حمله ناپلئون به مصر تا جنگ جهانی دوم، تهران .